

Ярослава Верменич

Олексій Ясь

**УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЄКТ НА ПЕРЕХРЕСТІ
КУЛЬТУР ТА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ:
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ
ЯК ПРОСТІР «ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ»**

Національна академія наук України
Інститут історії України

**Ярослава Верменич
Олексій Ясь**

**УКРАЇНСЬКИЙ ПРОЄКТ НА ПЕРЕХРЕСТІ
КУЛЬТУР ТА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ:
УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ
ЯК ПРОСТІР «ЗІТКНЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ»**

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

Київ – 2022

УДК 008:930.1 (477) «20-21»

Аналітичну записку підготовлено у межах бюджетної програми
КПКВК 6541230 «Підтримка пріоритетних для держави
наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок»
Відділення історії, філософії та права НАН України.

Верменич Я., Ясь О.

Український проект на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій» / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2022. 78 с.

Висвітлюється походження циклічних концептуалізацій у царині історичного та соціогуманітарного знання, зокрема простежуються впливи позитивістського органіцизму й модерністського віталізму. Розглядаються соціокультурні розрізнення та цивілізаційні взірці для наслідування, котрі циркулювали в українській історичній і суспільно-політичній думці. Аналізується ідея соціокультурного пограниччя України у координатах темпорального релятивізму, цивілізаційного динамізму та хвильової концептуалізації. Обстоюється думка, що сучасна російсько-українська війна повною мірою вписується як у виміри цивілізаційного конфлікту, так і драматичного змагання ідентичностей.

Із застосуванням концептуальних засад теорії соціокультурної рубіжності та методологічних підходів «перехресної історії» досліджуються історичні витоки цивілізаційної, політичної та соціогуманітарної кризи в українсько-російських відносинах, аналізуються прояви системних деформацій і трансформацій просторової динаміки на українсько-російському пограниччі. В контексті розгляду просторової специфіки Українського проекту доведений вплив територіального чинника на формування порубіжної ідентичності та ментальності соціумів, контрверсійних стратегій соціального розвитку, явищ підвищеної ризикогенності та амбівалентності культурної пам'яті в пограничному просторі.

Сформульовано низку практичних рекомендацій, які можуть бути використані у царині політики знання, інформаційної, освітньої та культурної політики, а також у сфері освітніх, просвітницьких, науково-популярних, медійних, комунікативних й інших практик.

© Валерій Смолій, наукове редагування, 2022

© Ярослава Верменич, текст, 2022

© Олексій Ясь, текст, 2022

З М І С Т

I. Вступна частина	4
II. Аналітично-пояснювальна частина	8
2.1. Ідея соціокультурних циклів та її концептуальні проєкції. Соціокультурні / цивілізаційні розрізнення в українській історичній думці на зламі XIX–XX ст.	8
2.2. Морфологія всесвітньої історії О. Шпенглера в українській рецепції. Соціокультурні взірці й репрезентація України як цивілізаційного перехрестя	13
2.3. Теорія цивілізацій А. Дж. Тойнбі: українські прочитання, потрактування та ревізії. Україна на уявній соціокультурній / цивілізаційній мапі	18
2.4. Цивілізаційні дискурси пострадянської доби: від «кінця історії» Ф. Фукуями до «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона. Російсько-українська війна 2014–2022 рр. у координатах глобалізму та цивілізаційних вимірах	25
2.5. Вплив цивілізаційної парадигми на геополітичну динаміку	30
2.6. Просторові параметри дослідження погранич	34
2.7. Ментальні проєкції українсько-російського кордону	40
2.8. Соціум пограниччя в умовах конфлікту ідентичностей	48
2.9. Гібридна війна в когнітивному просторі	55
2.10. Ризикогенний потенціал українсько-російського пограниччя	63
III. Заключна частина	68
3.1. Висновки	68
3.2. Рекомендації	72

I. ВСТУПНА ЧАСТИНА

Український проєкт — сучасна метафора, котра у різні історичні епохи передавалася розмаїтими означеннями, як-от: українська справа, українське діло, національний зачин, український почин, національні інтереси, українські устремління, національні змагання, українське питання, українська проблема, національні потреби, українська / національна ідея, українська мрія і т.п.

Великою мірою всі ці означення мали спільну змістовну основу, пов'язану з тодішнім буттям і відповідними завданнями українства у певних вимірах історичного часу та простору. Втім, вони продукували доволі широку варіацію смислів: від циркуляції й ствердження загальнонаціональних ідеалів до виразних практично-політичних рецептів і шляхів їхньої реалізації в старому імперському середовищі, за революційної доби, під час Першої та Другої світових катастроф, за радянської й пострадянської епох тощо. Проте таке розмаїття сенсів тяжіло до єдиної змістовної основи, котру нині, попри різні темпоральні шари національного буття, можемо розглядати й репрезентувати у загальній історичній ретроспективі.

У широкому сенсі Український проєкт розглядаємо як базову конструкцію чи свого роду програму-максимум українства, в якій уявлялися, окреслювалися, концептуалізувалися його ідеальні завдання на певному відтинку історичного часу. З певними застереженнями доречно вести мову про узагальнюючі саморефлексії та цілісне самосприйняття українства, котрі прагнемо осягнути з висоти нинішнього часу і сучасних соціогуманітарних знань.

У вузькому сенсі Український проєкт як метафора набуває практично-утилітарних рис, ознак, прикмет, властивих тій або іншій історичній добі, які відображають перейдене становище українства, його устремління, структуру, динаміку тощо. Йдеться про певне етно- та соціокультурне опредметнення, приземлення й об'єктивізацію провідних ідей, задекларованих цілей, які пов'язані з тодішніми політичними, культурними, економічними, духовними та іншими передумовами, реаліями, обставинами, чинниками, впливами і т.п.

Отож цю метафору можемо представити не тільки як програму-максимум, а і як самотутню програму-мінімум із випробування ідей та ідеалів на міцність, дієвість, адекватність у річищі викликів, проблем, суперечностей, практик і форм діяльності, заданих відповідною конфігурацією тодішньої версії сучасності. У певному розумінні таке опредметнення дозволяє поба-

чити як концептуальні пропозиції та суспільні ідеали конфронтують, змагаються, співіснують із безжальною, критичною й екстремальною історичною реальністю.

Ранжування смислів, які генерує означення Український проєкт, дозволяє доволі вільно оперувати різними масштабами концептуалізації, зокрема як на макро-, так і мікрорівнях. Водночас ця дефініція органічно сполучається з термінами-інструментами з відмінними ступенями загальності у вигляді комбінування різних стратегій і пропозицій, наприклад як уявний чи проєктований для даного операційного контексту мезорівень. Відтак із перспективи Українського проєкту можемо розглядати й оцінювати як діяльність українства загалом, так і конкретних діячів, інтелектуалів, соціальних верств і спільнот, політичних партій зокрема. Навіть більше, Український проєкт є свого роду ідеальним мірилом вартості для представлення й осмислення знакових історичних подій, явищ, процесів, метаморфоз, які намагаємося ранжувати та оцінити у світлі нашої сучасності.

Отож Український проєкт є наріжним терміном, який задовольняє як базові евристичні вимоги, так й основні епістемологічні настанови щодо соціокультурного конструювання.

У представленій аналітичній записці провідна комбінація стратегій базується на сув'язі соціокультурної / цивілізаційної диференціації світу історії з широким спектром змагань ідентичностей як культурних символів, національних маркерів, конститутивних ознак, які формують базові засади, цінності та смисли Українського проєкту.

Така стратегія дозволяє конструювати та представляти нашу минувшину у фокусі відмінних концептуалізацій, дослідницьких стратегій, фахових перспектив, дисциплінарних сфер і міждисциплінарних областей. Адже саме сполучення різних масштабів, вимірів, контекстів, зрізів і площин генерує чималі пізнавальні можливості для конструювання й репрезентації історії України як полівимірної, мультикультурної палітри пов'язаних між собою образів і уявлень.

Якщо соціокультурне / цивілізаційне маркування здебільшого нав'язує смисли розрізнення, то ідентичність, навпаки, спрямована переважно на ствердження генералізуючих, сумативних, інтегративних сенсів — тотожності, однакової, спільності, хоч звичайно передбачає й окреслення відмінності та інакшості. Таке поєднання різних інструментальних можливостей дозволяє простежити як універсальні соціокультурні маркери входили до національного культурного простору, зокрема ставали компонентами чи складовими ідентичностей.

Тим паче, що поняття ідентичність, культура, цивілізація не тільки перебували в епіцентрі тяжіння західної соціогуманітаристики ХХ ст., а й нині продукують низку новітніх дискусій із найрізноманітніших перспектив і масштабів — глобалістики, регіоналістики, постмодернізму, наратив-

ної філософії історії, ментальної географії, інтелектуальної та культурної історії тощо. Врешті нині вживаються навіть терміни-метафори, котрі сполучають / комбінують / доповнюють різноманітні інструментальні можливості. До таких інструментів можемо, приміром, віднести означення-метафору *цивілізаційна ідентичність* — *розрізнення і водночас маркування й репрезентація власної соціокультурної належності на уявній / ментальній мапі світу*.

Доречність осмислення Українського проєкту у тривалій історичній ретроспективі зумовлена складною, багатоманітною й полівимірною палітрою суспільних, культурних, політичних, інтелектуальних та інших образів, уявлень, візій, пов'язаних із українством і його спробами самоусвідомлення у річищі масштабних соціокультурних розломів, світових воєнних катастроф, революцій, екстремальних соціально-політичних експериментів тощо. *Представлення Українського проєкту у світлі цивілізаційного маркування і змагань ідентичностей дає змогу сформулювати адекватну компаративну вісь щодо злободенних проблем нашої воєнної сучасності*.

Російська-українська війна 2014–2022 рр. нав'язала нові-старі поразки на полі змагання ідентичностей, культур, цивілізації. Навіть більше, з боку путінської Росії ця війна де-факто зорієнтована на знищення України як держави, усунення її з політичної мапи світу та тотальне розмивання української ідентичності, котру мають замінити гібридні проєкції ідентичностей — малоросійська, новоросійська, денаєрівська, еленєєрівська і т.п. Водночас сьогочасна війна маркується Росією як війна супроти західного світу, що апріорі нав'язує її потрактування у широкому соціокультурному / цивілізаційному дусі.

Сучасна російсько-українська війна кардинально перекроєє рецесію України на уявній мапі цивілізацій як для українства зокрема, так і в світі загалом. *Здобуття 23 червня 2022 р. Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу є лише символічною верхівкою тих тектонічних зрушень, які розгортаються у царині сучасного світосприйняття та світоусвідомлення*.

Зрештою нинішня російсько-українська війна вповні логічно й природно вписується як у виміри цивілізаційного конфлікту, так і драматичного змагання ідентичностей. Останні можемо метафорично, хоч і дещо спрощено окреслити як українська нація і держава супроти російської неоімперської експансії у координатах глобальної, мультикультурної, постмодерної сучасності.

Старі імперські альянзи путінської Росії сполучені з радянською тоталітарною спадщиною, неоімперським реваншизмом й антиглобалістською програмою делімітації пострадянських обширів значною мірою формують ту сітку координат, в якій на сьогодні живе і змагається воююча Україна. Недаремно дедалі частіше у політичній риториці й ідеологічних практиках

Москви проступає теза, що в Україні російська армія протистоїть колективному Заходу. Це продукує ідею цивілізаційної конфронтації путінської Росії з нинішнім демократичним світом.

Сучасна російсько-українська війна, масштабна мілітаризація соціуму в Україні стали провідними і навіть системними чинниками як для ствердження національної ідентичності, так й оновлення громадянського суспільства. Ба більше, сьогочасні доленосні випробування причинилися до повного розриву із російсько-радянською спадщиною, а у ближчій прийдешності мають призвести до завершення конституювання українців як сучасної європейської нації.

Таким чином, *Український проєкт опинився у зоні одного з найбільших катастрофічних соціокультурних розломів сучасності, що спонукає до новітнього переосмислення й переоцінки розмаїтої палітри цивілізаційного перехрестя та культурного пограниччя як обширів зіткнення ідентичностей.*

II. АНАЛІТИЧНО-ПОЯСНЮВАЛЬНА ЧАСТИНА

Ідея циклічного представлення минувшини походить від античних часів. Загалом вона спирається на зіставлення буття різних історичних об'єктів із певними циклами, котрі уподібнюються до відповідної пори життя людини, себто безпосередньо споріднена з органіцизмом. Наприклад, базову циклічну модель споглядаємо в елементарній тричленній формулі — народження, становлення, вмирання, котра повсякчасно відтворюється як у природному світі, так і суспільному бутті.

Певна річ, ідея циклів у царині гуманістичних і суспільних дисциплін побутує у вигляді її багатоманітних концептуальних проєкцій із різною кількістю видозмінених або модифікованих складових. Однією з найвідоміших є циклічна конструкція світу історії італійського філософа Дж. Віко — «вік богів», «вік героїв» та «вік людей», яка демонструє як ідея циклів, так би мовити, «вросла» у культурні й суспільні уявлення свого часу. Значною мірою вона відображала пізньопросвітницькі пізнавальні взірці, в яких цивілізація розглядалася як універсальний рівень / ступінь людської історії, освячений людським Ratio та природним правом, котрий розгортається і шириться після епох дикості й варварства.

2.1. Ідея соціокультурних циклів та її концептуальні проєкції. Соціокультурні / цивілізаційні розрізнення в українській історичній думці на зламі XIX–XX ст.

Впродовж XIX ст. ідея циклів отримала такий потужний імпульс, що опинилася у фронтальному ракурсі західної соціогуманістики. Значною мірою до цього причинилися темпоральні контури XIX ст., які спонукали до новітніх масштабних рефлексій, візій, концептуалізацій. Не випадково з легкої руки британського історика Е. Гобсбаума конструкція «довгого» XIX ст. (від кінця XVIII ст. до Першої світової війни) міцно прижилася в сучасній соціогуманістиці. Цей концепт побутує і в українській історіографії як відома пропозиція І. Лисяка-Рудницького щодо «довгого» XIX в. в історії України з аналогічними чи схожими темпоральними межами.

У розрізі такої концептуальної пропозиції провідна увага акцентувалася на представленні історичного буття великих імперій і їх колоній, індустріальних центрів-твердинь і відсталих околиць-периферій, домінуючих націй і пригноблених народів тощо. Та, попри численні контрасти,

ця палітра «довгого» ХІХ ст. виявляла риси спільності, принаймні зближення, точніше більшої доступності людства у різних частинах тодішнього світу.

Завдяки технологічним проривам у транспорті і засобах зв'язку відбувалося «звуження» географічних меж, яке синхронізувалися з очевидним пришвидшенням історичного часу. Відтак поставали, точніше увиразнювалися соціокультурні / цивілізаційні маркування. Приміром, у Британській імперії, котра справедливо утримувала ореол світової робітні протягом усього ХІХ в., Кримська чи Східна війна 1853–1856 рр. із імперією Романових сприймалася не як європейська, а як далека азійська війна.

Часом навіть державні кордони ставали уявними соціокультурними маркерами-фронтирами, котрі циркулювали у суспільній думці. Наприклад, р. Збруч — кордон між імперіями Габсбургів і Романових часто-густо розглядалася сучасниками як уявна демаркаційна межа, що розділяла володіння Європи й Азії, Заходу та Сходу.

Втім, «довге» ХІХ ст. вирізнялося й іншими соціокультурними полюсами, як-от: високим технологічним розвитком і машинною індустрією, котрі співіснували з архаїчними сировинними господарствами, великою трансатлантичною імміграцією й масштабними внутрішніми переселеннями, швидкою урбанізацією та першим бумом масових споживчих товарів, які повсюдно витісняли напівкустарні вироби. Заразом це був час космополітичних настроїв і піднесення національних почувань, виточеної модерної культури та спрощених культурних патернів, зорієнтованих на масовий ужиток соціальних низів.

Окреслені метаморфози відображали входження на авансцену історії *«нового колективного героя» модерних часів — масової людини, котра несла в собі зародок новітніх реалій майбутності — масових рухів ХХ ст.*, які призвели до становлення масових суспільств.

Отож конфронтація великих держав за колонії, ринки збуту та сфери впливу, нещадне економічне змагання, швидкоплинне набуття сили масовими ідеологіями, політичними і національними рухами намічали й окреслювали новітні виклики та цивілізаційні тріщини розломів величезного і розмаїтого світу, котрий анонсував контури прийдешності, пов'язаної з буттям й ідентичностями масової людини. Таким був загальний спектр різноманітних соціокультурних макроконтекстів, в яких переломлювалася й формувалася ідея циклічного представлення історичного життя.

Небачене до ХІХ ст. темпоральне прискорення ритмів історичного буття призвело до того, що проблема циклів опинилася на перехресті різноманітних рефлексій, візій, концепцій, завдяки якому первісні циклічні ідеї, пов'язані з концептами органіцизму (у німецькій версії — органології) зазнали суттєвих інтелектуальних і культурних мутацій. У певному сенсі тодішня ідея циклів постала як свого роду прихована опозиція до ідеї

«вічного» поступу як провідного тренду натуралістичної пізнавальної програми позитивізму і водночас як його логічний вислід.

Ці двоїсті, почасти суперечливі прикмети проступають у теоріях культурно-історичних типів професора університету у Бреслау Г. Рюккерта («Навчальна книга зі світової історії в органічному викладі», 1857) та російського природознавця М. Данилевського («Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германско-Романскому», 1869). Їх концептуальна подібність була настільки помітною, що релігійний філософ і богослов В. Соловйов навіть називав теорію М. Данилевського «російським списком німецького оригіналу».

Та найголовніша новація обох теорій полягала в тому, що обидва автори обстоювали спільну тезу — єдиної загальнолюдської цивілізації не існує, а на всесвітній авансцені представлена низка окремих і самостійних культурно-історичних типів. За версією Г. Рюккерта палітру всесвітньої історії визначають п'ять вищих культурно-історичних типів, як-от: західнохристиянський / західноєвропейський / німецький, східнохристиянський / слов'янський, ісламський / арабський, китайський та індійський. Натомість М. Данилевський тримався думки про існування тринадцяти культурно-історичних типів — єгипетського, китайського, асирійсько-вавілонсько-фінікійського / халдейського / давньосемітського, індійського, іранського, єврейського, грецького, римського, новосемітського / арабського, німецько-романського / європейського, перуанського, мексиканського і слов'янського.

Час існування будь-якого культурно-історичного типу М. Данилевський обмежував терміном у 1,5 тис. років, які поділяв на три цикли: 1) етнографічний (1000 років); 2) державний (400 років); 3) творчий, або цивілізаційний (50–100 років). Причому німецько-романський і слов'янський типи розглядалися обома авторами як найперспективніші на уявних історичних підмостках.

Зрештою тогочасні теорії циклів, точніше культурно-історичних типів, якраз і призначалися для того, щоби упорядкувати й генералізувати розмаїтий фактографічний матеріал, який уперто «опирався» дослідницьким стратегіям і концептуалізаціям позитивізму. Великою мірою ці *концептуальні пропозиції провіщали дальші пізнавальні метаморфози початку ХХ ст., коли позитивістську одноманітність на полі соціогуманітарного знання чимдалі сильніше заступала ідея множинності культур і цивілізацій.*

Із одного боку, такі конструкції де-факто підважували засади класичного історизму й спонукали до перегляду натуралістично-позитивістської основи соціогуманітарного знання з багатьох пізнавальних перспектив і масштабів. Із іншого боку, ці концептуалізації хоч-не-хоч продукували ревізію європоцентричної, окцидентальної палітри світу, над якою досі витав сумнозвісний гегелівський поділ на «історичні» й «неісторичні» народи.

Звісно, в означених конструкціях практично не згадувалися пригноблені народи, а тим паче, їхні національні проекти, зокрема українці, територіально поділені на той час між імперіями Габсбургів і Романових. Вони фігурували у згаданих концептуалізаціях як «неподільна частка» т.зв. русько-слов'янського світу.

Та конструкції культурно-історично типів не лишилися непоміченими українськими вченими. Приміром, М. Грушевський називав книжку М. Данилевського «катехізисом неослов'янофільства», позаяк вона фактично легітимізувала офіційний урядовий курс імперської Росії.

Втім, побутували та ширилися українські саморефлексії щодо соціокультурного вирізнення у межах імперських культурних просторів, які спиралися на історичні проєкції. Звісно, доба романтизму нав'язувала первісні образи слов'янства як окремої та самодостатньої цивілізації, котра включала різні народи у вигляді неподільної соціокультурної цілісності. Вповні очевидно, що таку цивілізацію намагалися представити під російською зверхністю у вигляді офіційного слов'янофільства / неослов'янофільства чи проурядового панславізму, котрі пов'язувалися з синкретичними, але доволі аморфними образами-конструктами слов'янського / православно-слов'янського / русько-слов'янського світу.

Проте у межах пізнавальної програми романтизму ширився пошук архетипічних рис історичного буття кожного народу / нації, що генерувало їхнє вирізнення й ствердження у координатах імперських культурних просторів. У світлі *Українського проєкту це вирізнення розгорталося від обережних рефлексій М. Максимовича про психологічні відмінності між малоросіянами й великоросіянами (1830–1840-х) до знаменитих формул М. Костомарова про «дві руські народності» (1861) та В. Антоновича про «три національні типи народів» (1888), котрі намічали й окреслювали виокремлення українства з імперських меж руського світу.*

Натомість образи русько-слов'янського світу як історичного вислідку східнослов'янської / православної цивілізації дедалі сильніше заступалися західними та європоцентричними проєкціями, рефлексіями й інтенціями. Скажімо, М. Драгоманов розглядав *Велике князівство Литовське як зразок культурної держави східнослов'янських народів у підлозжі впливів європейської цивілізації*. Навіть більше, він гадав, що коли б ці державні відносини збереглися протягом ще двох-трьох століть, то історія Східної Європи була б зовсім іншою — більш щасливою, аніж політичні та соціокультурні реалії кінця XIX ст. Недаремно *добу панування Російської імперії на українських теренах М. Драгоманов афористично нарік Пропащим часом.*

І. Франко обстоював думку про власні цивілізаційні традиції України, котрі спиралися на загальноєвропейські віяння, що обминали С.-Петербурґ і Варшаву. Відтак він гадав, що цивілізаційними факторами першорядної ваги у національній історії були Велике князівство Литовське, об'єднання

Литви, України і Польщі в одній державі (Люблінська унія 1569 р.), впливи Реформації і Контрреформації та рух православних братств кінця XVI — початку XVII ст.

На думку І. Франка, саме вони значною мірою визначили перебіг і зміст історії України. Натомість *український мислитель із гірким сарказмом відгукувався про т.зв. «високу цивілізацію» російського народу, котра щонайкраще і щонайповніше виявилася в тому як Росія «цивілізує», точніше пригноблює й асимілює підкорені провінції.*

Таким чином, наприкінці XIX — початку XX ст. *соціокультурні розрізнення відіграють щодалі більшу роль як в осмисленні національної минуштини, так і у формулюванні вимог і настанов Українського проєкту. Останні поступово еволюціонували від здобуття культурно-національної автономії в імперському просторі до повної державно-політичної сепарації українства, що простежуємо у відомих брошурах Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895) та М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900).*

Вказані соціокультурні проєкції інтелектуалів і громадсько-політичних діячів не тільки відображали зростаючу політизацію українського національного руху на межі століть, а й фактично демонстрували нове цивілізаційне маркування України. Останнє значною мірою розгорталося за лінією дихотомії — «свій» / «чужий», в якій *Російська імперія наприкінці XIX — початку XX ст. поступово маркувалася як чужа і ворожа щодо Українського проєкту.* Натомість розширювався діапазон візій, які прагнули представити європейську / західну цивілізаційну приналежність України як «свою», хоч демаркаційна межа «свій» / «інший» у таких уявленнях ще не була виразно окресленою.

Дальші пізнавальні зрушення у царині циклічних теорій синхронізувалися із експериментами на ниві модерністської естетики та культури на зламі XIX–XX ст. Вони й виплекали віталістичну основу конструювання й представлення культур і цивілізацій, оскільки саме поняття «життя» сприймалося як первісна реальність. Ішлося про цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передує поділу світу на реальне та ідеальне.

Врешті на початку XX ст. традиційні просвітницько-позитивістські розумування довкола експлікації понять цивілізація і культура суттєво трансформуються і торують шлях від ототожнення з універсальним ступенем або стадією історії чи узагальненої метафоричної назви цивілізованої людності до термінів-інструментів, якими вимічають соціокультурну єдність різноманітних форм, явищ і процесів історичного життя.

Ба більше, цими термінами послуговуються для конструювання низки цілісних образів європейської і всесвітньої історії у просторі та часі, котрі кардинально підважували лінійні, стадіальні й прогресистські концептуалізації минуштини.

2.2. Морфологія всесвітньої історії О. Шпенглера в українській рецепції. Соціокультурні взірці й репрезентація України як цивілізаційного перехрестя

Однією з таких циклічних теорій була морфологія всесвітньої історії німецького мислителя О. Шпенглера у його двотомній книзі «Присмерк Європи» (1918–1922). Та насправді, попри різні версії перекладу авторської назви, у двотомнику йшлося не про присмерк Європи, а у широкому сенсі – всього західного світу. Це була своєрідна концептуальна альтернатива щодо лінійного й європоцентричного представлення всесвітньої минувшини, котра кидала масштабний виклик класичним канонам історизму, парадигматично сформованих за часів пізньопросвітницького раціоналізму, романтизму та позитивізму. Тим паче, що згадана праця потрапила на дуже сприятливий післявоєнний культурний ґрунт, який визначався травматичними почуваннями, устремліннями й рефлексіями європейської громадськості та суспільної думки.

О. Шпенглер розглядав всесвітню історію як калейдоскоп із восьми замкнених організмів-культур — єгипетської, вавилонської, індійської, китайської, культури майя (мексиканської), аполлонівської (греко-римської), магічної (візантійсько-арабської) та фаустівської (західноєвропейської). Кожній із культур він відводив часовий проміжок в 1 тис. років історичного життя. Щоправда, німецький інтелектуал передбачав і можливу появу дев'ятої — російсько-сибірської культури.

У концептуалізації О. Шпенглера побутування чи життя культур визначалося чотирма циклами, кожний із яких був уподібнений до природної пори року — весна, літо, осінь та зима. В останньому циклі розгортався гострий конфлікт культури й цивілізації, котрий автор репрезентував як антитезу органічного та механічного. Гадають, що саме із «Присмерку Європи» в соціогуманітаристиці ХХ ст. шириться традиція протиставлення культури та цивілізації, хоч її предтечі віднаходять у ХІХ ст. і раніше.

Морфологія всесвітньої історії О. Шпенглера ґрунтувалася на сполученні віталістичних та органічних засад, оскільки кожна з культур вирізнялася унікальною «душею» — аполлонівською, фаустівською, магічною і т.п. За авторською візією, ці прикмети проступали у стилістиці, мистецтві, мисленні та найрізноманітніших сферах людської діяльності. Навіть більше, німецький мислитель обстоював думку, що єдність культури як живого організму можливо досягнути лише почуваннями її буття.

Таким чином, постала шпенглерівська ідея прасимволу як характерного ключа для досягнення морфології певної культури і навіть всієї будови всесвітньої історії як культурознавчого феномена. Отож концептуалізація О. Шпенглера була представлена у вигляді низки метафоричних конфігурацій, які виказували чергування й перехреснування натуралістично-органічних

і віталістичних мотивів. Приміром, вони простежуються в авторських акцентуаціях на проблемах людської волі та життєвої сили, перенесених на поле культури.

Зрештою двотомник «Присмерк Європи» був яскравим вислідом культурної й духовної кризи часів воєнного лихоліття та повоєнної руїни, хоч концептуальний задум О. Шпенглера сягав ще передвоєнних років. Переспіви, модифікації, мутації його концептів побутували у найрізноманітніших візіях, оскільки у різних проєкціях транслювалися до світу ідей, ідеалів і цінностей.

Паралельно розпочався складний і неоднозначний процес подолання європоцентричності тодішньої соціогуманітаристики, який споглядаємо і в українській історіографії. Наприклад, у світлі таких наукових і культурних інтенцій постав відомий курс М. Грушевського «Всесвітня історія в короткім огляді» (1917–1918), в якому автор запропонував вже не європоцентричну, а багатовекторну репрезентацію минувшини з перспективи побутування народів практично всіх континентів. Причому п'ята частина цієї праці мала промовисту назву — «Позаєвропейські краї в останніх століттях». У цьому сенсі пропозиція М. Грушевського, хоч і не виходила поза звичні межі стадіальних концептуалізацій, але якоюсь мірою перегукувалася з ідеєю множинності культур і цивілізацій.

Українська революція 1917–1921 рр., яка розпочалася на тлі Першої світової катастрофи, висунула нові запити до суспільно-політичної й історичної думки. *Український проєкт, який 1917 р. перейшов у драматичну фазу державного будівництва, продукував та актуалізував питання щодо можливих соціокультурних взірців для наслідування.* Тим паче, що переважна більшість українців на теренах колишньої імперії Романових мала дуже обмежений та односторонній досвід державно-політичних, адміністративних, управлінських практик тощо.

Зрештою період революційного романтизму національної думки 1917–1918 рр. продемонстрував швидкоплинний перехід від недавнього соціокультурного розрізнення до пошуку взірців для майбутнього цивілізаційного наслідування, котрі переважно вишукувалися на теренах західного світу.

Приміром, у славнозвісній праці М. Грушевського «На порозі Нової України: Гадки і мрії» (1918), написаній на ідеалістичній хвилі революційного романтизму, такими соціокультурними / цивілізаційними взірцями вважалися Сполучені Штати Америки та Німеччина. За авторською візією, ці «дві великі школи» розглядалися як засадничі у реалізації національно-державного проєкту Нової України.

США як соціокультурний взірець репрезентувалися М. Грушевським як більш практична, енергійна, демократична і смілива за масштабними будівничими планами держава, аніж усі тогочасні передові європейські країни. Німеччина як модель соціокультурного наслідування сприймалася автором

«Історії України-Руси», передусім як найкращий світовий осередок теоретичних знань і фундаментальна основа фахового досвіду зі зразковими німецькими підручниками, котрі мають неодмінно стати українськими посібниками.

Втім, чимало українських діячів й інтелектуалів революційної доби орієнтувалися на соціокультурні взірці інших країн. Приміром, письменник і голова Генерального секретаріату Української Центральної ради Володимир Винниченко позитивно сприймав історичний і культурний досвід Франції.

Проте травматичний синдром, спричинений поразкою Української революції 1917–1921 рр., нав'язав і безпосередню рецепцію циклічних теорій, зокрема пропозиції О. Шпенглера, а також низку компаративних проєкцій. Скажімо, концепцію «класократичної монархії» В'ячеслава Липинського, представлену в «Листах до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму» (1919–1926), деякі ліві критики (І. Мазепа) навіть порівнювали з теорією О. Шпенглера. Зокрема, конструкцію В. Липинського про три цикли державного правління та існування нації (демократія, охлократія та класократія) зіставляли зі шпенглерівськими циклами побутування культур на світовій авансцені.

В. Липинський пропонував і розглядав власний соціокультурний / цивілізаційний взірець, на який мав орієнтуватися Український проєкт, точніше його монархічно-гетьманська версія у будівництві власної держави. Такою країною для засновника модерного українського консерватизму вповні природно стала Британська імперія. У концептуалізації В. Липинського вона являла собою приклад «гармонійної і ритмічної національної рівноваги». У певному сенсі образ тодішньої Британії як велетенського, технічно досконалого й органічно організованого океанського пароплаву, поділеного на каюти відповідних класів для пасажирів із різних соціальних спільнот, був зразковим для автора «класократичної» концепції.

Втім, українські інтелектуали міжвоєнної доби вже не обмежувалися пошуками соціокультурних взірців для розрізнення чи наслідування. Навіть більше, *йшлося про однозначне культурне ототожнення українства й України із західною цивілізацією*. Приміром, якраз цю тезу обстоював автор концепції апології історичної ролі Галичини як українського національного П'ємонту, колишній учень М. Грушевського, історик Степан Томашівський у своєму есе «Схід і Захід: Історично-політичний нарис» (1926).

За візією С. Томашівського, українська нація як племінна окремішність, як культурна й політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів, хоч просторово переважно розміщена на Сході Європи. Таке соціокультурне маркування, котре спиралося на представлення символічного геополітичного місця України у координатах уявної історичної географії, нині відоме як *сакральний або метафізичний*

«трикутник» С. Томашівського — Степ, Польща та Московщина, фактично постулювало ідею цивілізаційного перехрестя, котре пролягало крізь українські терени.

У різних варіаціях ця ідея циркулювала у текстах низки українських учених міжвоєнної доби, зокрема працях М. Дольницького, М. Кордуби, В. Липинського, С. Рудницького, О. Терлецького та ін. Певна річ, її предтечі побутували ще у межах українського «довгого» ХІХ ст. Однак у період між Двома світовими війнами ідея соціокультурного / цивілізаційного перехрестя формулювалася й репрезентувалася у контексті поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., себто сприймалася у світлі травматичної спадщини, котрої набув і засвоїв Український проєкт.

Провідна проблематика суспільно-політичної й історичної думки оберталася довкола наріжної тези про те, як організувати та втримати власну національну Державу, котру навіть метафорично нарекли дискусією про творення ідеальної Держави за часів «другої Руїни». Тим більше, що Версальсько-Вашингтонська система міжвоєнного світоустрою була однозначно орієнтована на нації із власною суверенною державною організацією, тобто апріорі постулювала ідеал модерної національної держави у тодішній суспільно-політичній та історичній думці.

Це була одна з основних причин, які призвели до неабиякої популяризації концептуалізації О. Шпенглера між двома світовими війнами, а на обшарах радянської України до погрому української науки на початку 1930-х рр. Поміж прихильників і симпатиків циклічної концептуалізації були такі відомі українські інтелектуали як М. Зеров, В. Петров, М. Хвильовий та низка ін. Приміром, М. Зеров уважав, що віра в циклічність руху історії позначена пафосом, трагізмом й емоціональною насиченістю.

«Присмерком Європи» О. Шпенглера захоплювався й М. Хвильовий, котрий тримався думки про виняткове призначення європейської культури. Саме на цьому підмурку постало його знамените гасло: «Геть від Москви! Дайош психологічну Європу!». У багатьох аспектах цей заклик відображав почування та настрої стихійного бунту лівих українських інтелектуалів, митців, письменників пореволюційних 1920-х рр.

Водночас впливи О. Шпенглера на М. Хвильового розглядають у річищі його славнозвісної романтики вітаїзму, котра продукувала активний, творчий і навіть ірраціональний спосіб рецепції європейської культури, що тяжів до віталістичних компонентів мислення та самобутньої стилізації суспільного і культурного буття. Проте М. Хвильовий інакше сприймав проблему конфлікту цивілізації та культури, котру зазвичай пов'язують із морфологією всесвітньої історії О. Шпенглера.

Великою мірою М. Хвильовий гадав, що призначення культури полягає у ствердженні буття нової цивілізації, котра була започаткована на руїнах Російської імперії революцією 1917 р. Та ця теза не завадила письменнику

обстоювати візію про нещадне змагання двох культур — української та російської, нав'язане політичною й культурною гегемонією Москви на теренах УСРР. Український славіст і мовознавець німецького походження Ю. Шевельов уважав, що склався навіть самотутній шпенглерівський комплекс, який побутував в українській літературі 1920-х рр.

Однак віталістично-органічні впливи О. Шпенглера були доволі помітними й на полі наукової концептуалізації. Скажімо, вони проступають у більш пізній концепції «історичних епох» В. Петрова, зокрема у його дискусії 1948 р. із Б. Крупницьким. Але концептуалізація В. Петрова значною мірою відображала настанови та настрої міжвоєнної доби, трансльовані й артикульовані після Другої світової катастрофи.

Приміром, В. Петров обстоював думку про «заперечення» як «нормативну функцію» чи «структурну норму», котра є засадничою для конфігурації історичного процесу. Навіть більше, він прагнув представити структурні особливості історичної доби як уявної культурної цілісності, хоч і неоднорідної, багатшарової, проте самостійної історичної реальності. Така есенціальна пропозиція нав'язувала очевидну аналогію з морфологічною структурою культур О. Шпенглера, кожна з яких розглядалася у світлі самостійного, окремого і навіть самодостатнього історичного життя.

Таким чином, у міжвоєнну добу Український проєкт дедалі ширше окреслює не тільки соціокультурні розрізнення, а й продукує можливі цивілізаційні взірці для наслідування. Заразом українські інтелектуали й діячі дедалі сильніше замислювалися щодо становища українства на уявній / ментальній мапі світу, що виявилось зокрема у тезі про Україну як цивілізаційне перехрестя.

Зрештою між двома світовими війнами ідея циклічного представлення світу історії приваблювала багатьох учених. Скажімо, ідеї циклізму споглядаємо у культурних надсистемах П. Сорокіна, візіях Ф. Конечни про множинність цивілізацій і Ф. Корнеліуса про ритми світової історії й багатьох інших мислителів. Урешті-решт доречно зацентувати увагу на знаменитій теорії цивілізацій А. Дж. Тойнбі, позаяк перші шість томів його «Дослідження історії» побачили світ упродовж 1930-х рр.

Культурна та психологічна криза в європейській соціогуманітаристиці після 1945 р. причинилася до нових запитів й устремлінь з обсягу циклічних концептуалізацій. Адже популярні стадіальні, прогресистські, лінійні, еволюційні концепції та візії не могли пояснити, а тим паче досягнути жахливу недавню минувшину двох світових воєн, яка добре відклалася у різних шарах колективної пам'яті.

Отож культурні настрої й інтелектуальні інтенції після короткочасної ейфорії переможного 1945 р. хитнулися у бік катастрофічності мислення, трагізму почувань і пошуків нових засад, цінностей і мірил вартостей

післявоєнного людського буття, на хвилі яких і була затребувана теорія цивілізацій А. Дж. Тойнбі. Таким чином, ще донедавна міродайні ідеї поступу й «всесильності» еволюційного колеса історії поступилися місцем старим-новим концептам, як-от зростання, занепад, народження, становлення, вмирання і т. п.

2.3. Теорія цивілізацій А. Дж. Тойнбі: українські прочитання, потрактування та ревізії. Україна на уявній соціокультурній / цивілізаційній мапі

В інтелектуальному сенсі британський історик наслідував традицію О. Шпенглера щодо дискретного представлення світової історії, передусім впроваджував компаративне студіювання цивілізацій / культур. Однак, на відміну від О. Шпенглера з його замкненими культурами-організмами, він наголошував на генетичному зв'язку цивілізацій різних поколінь — першого, другого та третього, який представляв як самотню соціокультурну «генеалогію» всього людства.

Таке конструювання помітно збільшило кількість цивілізацій у теорії А. Дж. Тойнбі, порівняно з його попередниками. У первісному варіанті ця «генеалогія цивілізацій» складалася з двадцять одного соціокультурного утворення, як-от: єгипетська, андська, давньокитайська, мінойська, шумерська, майянська, юкатанська (центральноамериканська), мексиканська, хеттська, сірійська, вавилонська, іранська (ісламська), арабська, далекосхідна (китайська частина), далекосхідна (корейсько-японська частина), індуїстська, індська, еллінська, православно-візантійська, православно-руська та західна цивілізації.

Втім, на схилі життя А. Дж. Тойнбі скоротив цей своєрідний перелік до тринадцяти цивілізацій, вилучивши сателітні й недорозвинені утворення. Автор монументального дванадцятитомника «Дослідження історії» прагнув будь-що-будь уникнути крайнощів шпенглерівського органіцизму. Та все ж таки А. Дж. Тойнбі не вберігся від натуралістичних аналогій і розумувань, зокрема відводив кожній із цивілізацій певний ареал проживання неначе якомусь біологічному виду.

Інакше британський мислитель сприймав і звичні контури знакових історичних подій. Наприклад, добу великих географічних відкриттів він розглядав не у світлі домінуючого значення, пов'язаного з Колумбовим відкриттям Америки, а з перспективи подорожей португальського мореплавця Васко да Гама, котрі започаткували регулярні торгівельні зносини між Європою та Азією.

Не цурався А. Дж. Тойнбі й інтелектуальних віянь віталізму, передусім послуговувався філософською системою А. Бергсона, котру метафорично називають «метафізикою позитивізму». Зокрема, саме метафорами А. Бергсона

британський історик змальовував цикли побутування цивілізацій: Заклик / Порив, Виклик / Відповідь і т.п.

Зміст історії британський історик А. Дж. Тойнбі вбачав у взаємодії вселенського розуму — Логосу, Божого Закону та самого людства. Коли згадати шпенглерівську душу культури та відповідні пошуки її прасимволу, то побачимо схожі трансцендентні компоненти обох циклічних теорій.

За версією А. Дж. Тойнбі, саме взаємодіяння, перехрещування на авансцені історії розкривають самотність і творчий потенціал кожної цивілізації. Варто підкреслити, що таке взаємодіяння, перехрещування, змагання, співбуття британський історик репрезентував у вигляді своєрідних хвиль. Це означало, що ідея циклічності сполучалася чи комбінувалася з соціокультурними імпульсами, тобто у тому чи іншому вигляді генерувала, щонайменше, елементи хвильової концептуалізації. Коли взяти до уваги смисловий динамізм термінології, вжитої А. Дж. Тойнбі, то це поєднання видається досить очевидним.

Загальну схему такої взаємодії британський мислитель уявляв доволі своєрідно. Логос кидав Заклик у вигляді того чи іншого Виклику (клімат, колонізація, удар, тиск, пригноблення), котрий збуджував Порив людства та його мобілізацію для Відповіді. Саме Виклики, кинуті цивілізації, окреслювали спрямованість історичного буття, хоч сила людської волі визначала загальний рух, оскільки останній залежав від певної конфігурації обраних Відповідей.

Будівничою й активною силою цивілізації у концептуалізації А. Дж. Тойнбі виступала творча меншість, яка захоплювала ініціативу й нав'язувала її інертній більшості (внутрішньому пролетаріату) і давала певну Відповідь на Виклик Логосу. Тож достатність і міцність творчих сил Пориву здебільшого визначали долю певної цивілізації.

Загибель цивілізації А. Дж. Тойнбі пов'язував із моральним виродженням, себто із неспроможністю згенерувати гідні й адекватні Відповіді. Така цивілізація вступала у добу кризи чи розпаду, спричинені різними викликами — мілітаризмом, духовним розколом, класовою боротьбою чи війнами.

Втім, за концептуалізацією А. Дж. Тойнбі деякі цивілізації взагалі не досягали свого природного кінця. Вони немовби завмирали у стані стагнації. Натомість історична місія цивілізації, котра здолала всі цикли буття, полягала в тому, щоби створити світову державу. Згодом А. Дж. Тойнбі переглянув і модифікував, точніше віднайшов інше призначення цивілізації — творення вищої й універсальної релігії.

Отож історичну місію Західного світу, подібно до еллінської цивілізації, з глибин якої постало християнство, британський історик убачав у плеканні нової синкретичної релігії людства. Цю релігію мала дістати у спадок наступниця західної цивілізації.

З історичної висоти середини ХХ ст. А. Дж. Тойнбі сприймав і тодішній СРСР, який розглядав як спадкоємця і наступника Російської імперії і водночас як суперечливий продукт вестернізації, котрий бентежив і навіть шокував західну думку. Та на питання про те, якою мірою вестернізація була успішною у просторі православної цивілізації, британський історик не подавав однозначної відповіді, що природно залишало чималий простір для спекулятивних тлумачень і прочитань. Тим паче, *що цивілізаційна належність України і Білорусі у концептуалізації А. Дж. Тойнбі маркувалася неоднозначно, позаяк автор відносив їх до православної, а часом, навпаки, — до західної цивілізації.*

Українська рецепція теорії цивілізацій А. Дж. Тойнбі була доволі складною, позаяк вмотивовувалася багатьма чинниками, обставинами й передумовами. Передусім, варто взяти до уваги те, що повоєнна культурна хвиля, котру пов'язують із тодішньою кризою модерної західної людини, спершу зумовила нечуваний успіх вищезгаданої цивілізаційної теорії.

Концептуалізація А. Дж. Тойнбі викликала захват як нечуваною ерудицією автора, так і масштабністю його організаційного задуму, котрий дозволяв упорядкувати та представити виразну і добре структуровану всесвітню палітру минувшини. Та згодом це захоплення заступила низка критичних відгуків, оцінок і ревізій, що звичайно впливало й на рецепцію українських інтелектуалів поза межами «залізної завіси».

Проте концептуальна пропозиція А. Дж. Тойнбі містила низку оригінальних мірил вартості і настанов, які пропонували логічне означення й організацію мінливого калейдоскопа світової історії. Крім того, думки британського автора про повний / неповний цикл існування цивілізацій, лінії чи межі демаркації між ними, роль творчої / домінуючої меншості, світову державу були затребуваними і доволі актуальними в умовах тодішнього біполярного поділу світу та тотального геополітичного протистояння. До того ж зростаючий резонанс від масштабних соціокультурних катастроф (колективізація, індустріалізація, голодомор 1932–1933 рр., масовані репресії й ін.) на теренах радянської України ширився у культурному просторі західного світу, зокрема у середовищі української еміграції та діаспори, хоч і з певним запізненням.

Згадані тези та міркування видавалися привабливими низці українських учених, зокрема одному із рецензентів студій А. Дж. Тойнбі і коментаторів вищезгаданої теорії цивілізацій, українському й білоруському історику права Л. Окіншевичу. Останній прагнув витлумачити та застосувати її щодо східноєвропейської історії — минувшини України і Білорусі. *Рефлексії Л. Окіншевича цікаві та поманливі тим, що ідея цивілізаційного перехрестя міжвоєнної доби у його трактуваннях здобула новий сенс — темпорального релятивізму чи цивілізаційного динамізму.*

Йдеться про те, що Л. Окіншевич у кількох дописах на початку 1950-х рр. обстоював думку про динамічність або рухливість цивілізаційної межі за

вісню Схід — Захід, яка в різні історичні епохи пересувалася в просторовому й культурному сенсі на українських обширах. У такому ж дусі він розглядав і цивілізаційну належність Великого князівства Литовського, котру маркував як державу перехідного типу з західними й східними елементами. Схожі смисли продукують і його роздуми про перехрещування різноманітних культурних впливів в українській історії, котрі породжували конфліктні постаті, багаточисленні події, процеси й явища тощо.

Приміром, Л. Окіншевич уважав, що в українській історії діячам європейської культури, таким як П. Тетеря, І. Виговський, І. Мазепа й низка інших протистояли історичні постаті, котрі були цілком ворожі цій культурі, як-от М. Пушкаря, І. Брюховецького, І. Сірка та ін. Навіть більше, *Л. Окіншевич гадав, що у різних регіонах України одночасно циркулювали й співіснували відмінні цивілізаційні впливи, що призводило до свого роду соціокультурних парадоксів.*

Прикладами цих парадоксів або інших цивілізаційних включень Л. Окіншевич уважав такі відомі явища, як-от: рух опришків — нащадків гайдамаків у Карпатах, магдебурзьке право на Лівобережній Україні, москвофіли ХІХ ст. на галицьких обширах і драгоманівське європейське вчення у підросійській Україні. Зрештою історик обстоював думку, що певна відповідь на питання про місце України в Європі містить ті чи інші підстави для побудови, точніше конструювання всього українського історичного процесу.

Водночас Л. Окіншевич не сприймав монументальне «Дослідження історії» А. Дж. Тойнбі виключно у позитивному плані, хоч скеровував свої спостереження й зауваги здебільшого щодо застосування цивілізаційної конструкції А. Дж. Тойнбі до східноєвропейської минувшини, аніж на конкретні прогалини чи перекручення. Проте *Л. Окіншевич закидав англійському історику недостатню увагу стосовно народження творчої меншості й здобуття нею статусу домінуючої в Російській державі, не погоджувався із його оцінкою соціокультурної / цивілізаційної приналежності Великого князівства Литовського й України-Гетьманщини до історії Росії.* Заразом він наголошував, що автор «Дослідження історії» проігнорував національний характер українського козацтва, а також відзначав очевидні суперечності в ототожненні Російської імперії та Радянського Союзу з православною цивілізацією тощо.

Інший український історик Б. Крупницький гадав, що теорія цивілізацій А. Дж. Тойнбі приваблива тим, що не визнає «фаталістичного закону вічної зміни культур» за версією О. Шпенглера. На його думку, пропозиція британського мислителя більше відповідала історичній дійсності. Та заразом Б. Крупницький гадав, що проблема переходу від однієї історичної доби до іншої епохи у концептуалізації А. Дж. Тойнбі значною мірою залишилася нез'ясованою.

Проте віталістична термінологія А. Бергсона (Заклик / Порив, Виклик / Відповідь і т. п.), котра повсюдно вживалася А. Дж. Тойнбі, безперечно імпонувала Б. Крупницькому. Ці концепти-метафори давали змогу представити творчі устремління історичної людини, що, вочевидь, позитивно сприймалося Б. Крупницьким як симпатиком персоналізму й християнських версій екзистенціалізму.

Коли взяти до уваги те, що у персоналізмі особистість та її духовні цінності подавалися як вищий сенс буття цивілізації, то така рецепція Б. Крупницького стає зрозумілою. Навіть більше, антропоцентричні устремління щодо представлення історії цивілізацій побутують у багатьох мислителів міжвоєнного й післявоєнного часу. Скажімо, один із засновників французької школи «Анналів» Л. Февр обстоював думку, що первинним рушієм цивілізації є історична людина.

Крім того, *Б. Крупницького як прихильника дискретної та хвильової концептуалізації всесвітньої й української минувшини, котру він уявляв у вигляді «поштовхів», «спазмів» і «скоків», манила ідея взаємодіяння цивілізацій на історичних підмостках у вигляді своєрідних хвиль, яка простежувалася у писаннях А. Дж. Тойнбі. У певному розумінні така настанова пропонувала те чи інше сполучення ідеї циклів із концептом соціокультурних хвиль або імпульсів для представлення багатоманітності й різновекторності руху на авансцені історії.*

Український історик Л.-Р. Білас — випускник Гейдельберзького університету, вихований у німецькій інтелектуальній традиції сприймав теорію А. Дж. Тойнбі вкрай негативно. Натомість він більше симпатизував концептуалізації О. Шпенглера в естетичному й культурному розумінні, хоч і гадав, що вона також містить кардинальні методологічні та теоретичні хиби.

Загалом Л.-Р. Білас розглядав теорію цивілізацій А. Дж. Тойнбі з антропологічної, екзистенційної та культурологічної перспективи. Недаремно зауваги Л.-Р. Біласа про сенс і зміст історії тяжіють до славнозвісної візії німецького філософа К. Ясперса. Тому Л.-Р. Білас фактично порівнював, точніше урівнював концептуальну пропозицію А. Дж. Тойнбі з відомим теологічним представленням історії за версією Св. Августина.

Зрештою Л.-Р. Білас у статті «Історія як спокусник» (1958) тримався думки, що англосаксонський читацький загал, адаптований до нього емпіричний виклад, більш оптимістичні настанови, порівняно із тональністю «Присмерку Європи», сприятливе повоєнне середовище, котре у той момент переживало потужну культурну й духовну кризу спричинили небувалий успіх багатотомника А. Дж. Тойнбі. Проте Л.-Р. Білас категорично відкидав процес «унауковлення» історії, зокрема зіставляв теорію цивілізацій А. Дж. Тойнбі з матеріалістичним представленням минувшини за версією К. Маркса. Натомість він уважав, що обидва автори пропонували наукоподібну

палітру, котра не відображала повноти історичної авансцени, а лише нав'язувала згори провідні теологічні ідеї щодо конструювання та представлення минувшини.

Власне, з критичними рефлексіями та спостереженнями Л.-Р. Біласа до наукового обігу української соціогуманітаристики поза межами СРСР ввійшла скептична інтелектуальна традиція, котра розглядала соціокультурні / цивілізаційні конструкти як своєрідні ідеологеми на полі науки, культури й суспільства.

Від 1960-х рр. критичні ревізії щодо теорій цивілізацій та інших циклічних концептуалізацій набувають чималого поширення, завдяки чому пізнавальний й евристичний потенціал цивілізаційної парадигми соціогуманітарного знання оцінюється досить скептично. Проте маркування власної соціокультурної належності, продукування образів цивілізацій у межах тріади «свій» / «чужий» / «інший», пошуки уявних взірців для цивілізаційного наслідування широко побутують у західному культурному просторі.

З цієї перспективи вповні природно, що після Другої світової катастрофи соціокультурне / цивілізаційне маркування становища України й українства набуває неабиякої популярності в українській думці поза межами СРСР. Її представники намагалися зберегти інтелектуальні та політичні традиції Українського проекту, проте мусили адаптуватися й дедалі глибше інтегруватися до західного академічного світу і культурного простору.

Приміром, теза про Україну та Східну Європу як перехрестя чи межу зіткнення / взаємодії / співбуття цивілізацій була затребуваною протягом 1950–1960-х рр., оскільки тяжіла до теорії цивілізацій А. Дж. Тойнбі. Тим паче, що в цей час переглядалася і відсувалася на маргінеси відома теза про «второму» і «старість» західної культури та духовності, зокрема думка про її неспроможність до оновлення на основі циклічного ритму чи хвильових імпульсів зростання й упадку.

Ідея цивілізаційного перехрестя у різних варіаціях циркулювала у студіях Б. Крупницького, Л. Окіншевича, Д. Чижевського, В. Янева та інших інтелектуалів. Наприклад, Б. Крупницький зіставляв соціокультурне становище України та Іспанії. Він тримався думки, що як Іспанія на Заході боронила Європу від арабського / ісламського світу, так і Україна на Сході захищала «бастіони європейського духу» від турецько-татарських орд.

У низці аспектів ця теза нагадувала відому польську концепцію *antemurale christianitatis* (підмуру межі християнського світу), котра освячувала особливе культурне призначення католицької Польщі як охоронця європейської християнської цивілізації від мусульманського, турецько-татарського, пізніше атеїстичного й більшовицького світів.

В. Янів, майбутній ректор Українського вільного університету у Мюнхені, у своїй габлітаційній студії «Психологічні онови окциденталізму» (1947–1948) намагався окреслити й сформулювати культурно-психологічні

підстави європеїзму України. Зокрема, він гадав, що духовна роль українства була відмінною в різні історичні епохи, проте стверджував однозначність культурно-психологічного окциденталізму України.

Д. Чижевський, який сприймав історію ідей на перехресті кількох німецьких культурних і наукових традицій, як-от *Geistesgeschichte* (історія духу), *Kulturwissenschaften* (культурна історія) та *Weltanschauungsphilosophie* (філософія світоглядів, світосприйняття), обстоював тезу про синтезу західних і східних елементів у культурній та інтелектуальній історії України. Водночас він звертав увагу на поважну роль українців у вестернізації Росії, хоч наголошував на її позірній поверховості й скороминущості. На його думку, для величезної простонародної маси росіян вестернізація була лише накинutoю цивілізаційною модою.

Геополітичні реалії другої половини ХХ ст. істотно вплинули й на форми побутування цивілізаційних уявлень і образів, в яких проступали теми біполярної конфронтації СРСР як імперії зла і Заходу як трансатлантичної та технотронної цивілізації, котра асоціювалася з усім західним демократичним світом тощо. У цьому світлі *цивілізаційні образи доби холодної війни продукували нові смисли, пов'язані з відповідним соціокультурним життєпростором — «своїм» / демократичним і «чужим» / ворожим / радянським / тоталітарним.*

Така метаморфоза цивілізаційних уявлень висувала перед українськими інтелектуалами на еміграції та в діаспорі надскладну проблему вписування Українського проекту в макроконтексти західного життєпростору й тренди світової соціогуманітаристики. Вона драматично утруднювалася інтенсивним біполярним протистоянням і підневільною участю радянської України у тоталітарному проекті Москви.

Великою мірою йшлося про пошуки адекватних форматів для конструювання й представлення української минувшини у межах європейської та всесвітньої історії. З цієї перспективи соціокультурні / цивілізаційні дискурси входили до кола найважливіших дослідницьких стратегій, але вони потребували суттєвих інструментальних і концептуальних доповнень.

Скажімо, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, визначний сходовознавець й історик О. Пріцак у першій версії відомої статті-есе «Що таке історія України?» (1980) тією чи іншою мірою схилився до тлумачення цивілізації як певної соціокультурної сукупності структур і процесів у просторово-часовому континуумі. Таке потрактування нагадувало відому концептуалізацію Ф. Броделя — одного з найвизначніших представників другої генерації французької школи «Анналів».

Врешті О. Пріцак запропонував своєрідну комбінацію різних «одниць і структур досліджу», завдяки якій як цивілізаційна, так і націоцентрична репрезентація втрачали домінуюче й ексклюзивне становище. Навіть більше, він висунув трирівневу ієрархію «одниць досліджу»: а) найменша —

територіальна історія (власне історія нації, але з включенням інших етнонаціональних структур на цілком рівноправних засадах репрезентації); б) середня — історія даного культурного кола; в) найбільша — світова мнущина (історія цивілізацій).

Таке сполучення відмінних стратегій виявляло очевидну різновекторність, контроверсійність, суперечливість і навіть розмитість власне територіальної історії України. Причому О. Пріцак не зводив її виключно до доволі популярної в українській історіографії середини ХХ ст. проблематики цивілізаційного перехрестя, а прагнув віднайти нові мірила до досягнення суперечностей і конфліктів на обширах територіальної історії. Своєрідним вислідом таких устремліннь став авторський поділ населення України на прихильників циклічного й лінеарного мислення, себто акцентування уваги на паралельному існуванні двох спільнот із відмінними «системами думання» в одному історичному та культурному просторі.

Концептуальна пропозиція О. Пріцака безперечно відображала антропологічні впливи світової соціогуманітаристики й водночас переводила проблему історико-культурної контроверсії зі сфери соціального та етнонаціонального буття у царину мислення. Отож ідея цивілізаційного перехрестя й культурного прикордоння у світлі антропологічних мірил вартості поставала в інших вимірах, масштабах, контекстах, які генерували нові смисли.

Втім, темпоральний сплеск і потужні соціокультурні розломи на зламі 1980–1990-х рр. продукували, точніше диктували інші запити та концептуалізації.

2.4. Цивілізаційні дискурси пострадянської доби: від «кінця історії» Ф. Фукуями до «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона. Російсько-українська війна 2014–2022 рр. у координатах глобалізму та цивілізаційних вимірах

Криза і наступний розпад СРСР, що синхронізувалися з падінням комуністичних режимів у Східній Європі та ліквідацією 1991 р. Варшавського військово-політичного блоку спричинили нечуваний тріумф ліберальних демократій, який асоціювався з досягненнями західної, ліберальної, технологічної чи трансатлантичної цивілізації. У метафоричному сенсі ці швидкоплинні тектонічні трансформації біполярного світу репрезентували навіть як абсолютну перемогу західного, ліберального та демократичного світу у Третій світовій — «холодній війні», котра поклала край радянському тоталітаризму.

На потужній хвилі цього піднесення конституювалися нові пізнавальні пропозиції та запити. З-поміж них однією з найяскравіших і найпомітніших була знаменита концептуалізація американського філософа й політолога Ф. Фукуями про «кінець історії» та «останню історичну людину» (1990–1992).

У широкому розумінні автор розглядав ліберальну демократію як «кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства». Відтак він стверджував, що «умовний цивілізаційний образ Заходу» висунув «завершальну форму правління» в людській історії. У цьому світлі конфлікти й процеси, котрі зумовили біполярний поділ світу вважалися знятими, принаймні такими, які розглядалися як перейдена доба всесвітньої минувшини.

У багатьох сенсах конструкція «кінця історії» нагадувала неогегельянські проєкції і навіть старе гегельянство. Та й сам автор неодноразово покликався на гегельянську пізнавальну традицію, котру вважав дуже важливою для представлення й потрактування світу минувшини. Водночас концептуальна пропозиція *Ф. Фукуяма потрапила у пізнавальну та культурну ситуацію, точніше цілу серію пов'язаних і синхронізованих ситуацій зламу століть, які маркувалися із приставкою **пост-** — постісторії, постмодерну, посткультури, постнауки, постмистецтва, постіндустріального суспільства і навіть постлюдства*. До цього долучався ще один специфічний вимір пост- — пострадянського простору й пострадянського часу.

Навіть більше, згадана концептуалізація причинилася до численних модифікованих проєкцій і візій, в результаті яких постав метафоричний, хоч і дуже поверховий поділ глобального світу, котрий маркувався за належністю до ліберальних або західних демократій — світ постісторії і, власне, світ історії, до якого включали інші країни. Коли згадати сумнозвісну гегельівську бінарну опозицію історичні / неісторичні народи, то аналогії видаються напрочуд схожими й інтелектуально спорідненими, позаяк вони породжували однотипні аберації світосприйняття.

Втім, майже одночасно поширилися й інші інтелектуальні рефлексії й культурні реакції. Вони призвели до контроверсійних цивілізаційних потрактувань, передусім відомої концептуальної пропозиції «зіткнення цивілізацій» американського політолога С. Гантінгтона. Первісна версія згаданої концепції була викладена у його журнальній статті «Зіткнення цивілізацій?» ще 1993 р., а повна версія — в книзі «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» (1996).

Концептуалізація С. Гантінгтона ґрунтувалася на тому, що після завершення холодної війни у світі співіснує сім чи вісім провідних цивілізацій, як-от: західна, православна, японська, китайська, індуїстська, мусульманська, латиноамериканська й африканська. Останню він характеризував як можливу цивілізацію.

Зрештою С. Гантінгтон переднакреслював цивілізаційний конфлікт між західним і ісламським світами, котрий матиме релігійну, а не ідеологічну основу, яка була домінуючою за доби біполярного протистояння між США і СРСР. Найбільшого резонансу його концептуальна пропозиція набула після страшної трагедії 9/11 (11 вересня 2001 р.). Тож на початку 2000-х рр.

ідея «зіткнення цивілізацій» опинилася в епіцентрі суспільно-політичних і наукових дискусій, особливо у зв'язку з війнами в Афганістані (від 2001 р.) та в Іраку (від 2003 р.).

Проте *найцікавішою новацією у концептуалізації С. Гантінгтона був не зазначений прогностичний сценарій конфронтації цивілізацій, а його спостереження про тотальну зміну символів ідентифікації у глобальному світі постбіполярної доби, в якому чимдалі більшу роль відігравали культурні лінії й цивілізаційні образи.* Передусім, він наголошував, що після «холодної війни» сучасні держави дедалі частіше формулюють свої інтереси з урахуванням цивілізаційних пріоритетів чи навіть цивілізаційної ідентифікації. Водночас автор виступав із критикою поширення ідей демократичного й ліберального універсалізму, котра у різних версіях транслиювалася на теренах культури та науки.

Навіть більше, С. Гантінгтон обстоював думку, що новий світовий порядок постане та спиратиметься на виразний цивілізаційний поділ й очевидні соціокультурні подібності. Вислідом його концептуалізації була теза про становлення поліцивілізаційної, багатополюсної конфігурації глобального світу, котра провіщала нові соціокультурні маркування, інші лінії культурного поділу та масштабні конфлікти довкола них.

Врешті концептуальна пропозиція С. Гантінгтона пропонувала новітню палітру маркування глобального світу після знакової перемоги ліберальної ідеї на початку 1990-х рр. Однак чимало західних інтелектуалів сприймали концепт «зіткнення цивілізацій» досить скептично, приміром виключно як нову ідеологему.

Та новітні лінії конфліктів передбачали й інші західні інтелектуали. Передусім, американський політолог і соціолог З. Бжезінський, який у книзі «Велика шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи» (1997) доволі точно окреслив місце України у геополітичних інтересах і стратегіях США, об'єднаної Європи та Росії як наступниці СРСР. На його думку, пострадянська Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але лише як азіатська імперська держава. Заразом він акцентував увагу на *критичній зоні небезпеки, котра постала між Європою і Росією, до якої включав країни Балтії та Україну.*

Схожої думки, хоч й опертої на інші міркування, тримався американський політолог Дж. Міршаймер, який нині має неоднозначну репутацію. Він належав до кола прихильників концепції наступального реалізму у безпекових стратегіях і міжнародних відносинах, зокрема обстоював думку про високий ступінь імовірності конфлікту між Росією й Україною. *Ще 1993 р. Дж. Міршаймер закликав Київ зберегти ядерне озброєння. Навіть більше, він гадав, що саме ядерне озброєння таких європейських країн як Німеччина й Україна могло закласти основні підвалини для нової більш стабільної й передбачуваної архітектури міжнародної безпеки світу.*

Зауважимо, що С. Гантінгтон уважав прогноз Дж. Міршаймера повністю нереалістичним, а натомість уважав, що поліцивілізаційна дослідницька стратегія вказує на мінімальність ризиків російсько-української війни. Отож обрана стратегія й концепт «зіткнення цивілізацій» не вбезпечили її автора від звичних аберацій західної думки, котрі споглядаємо ще в теорії цивілізацій А. Дж. Тойнбі, а також у багатьох прогнозах і конструкціях західних советологів часів «холодної війни».

Певна річ, цивілізаційні дискурси не посідали провідного становища у національній соціогуманітаристиці 1990-х рр. з перспективи державного відновлення Українського проекту, котрий розгорнувся із здобуттям Незалежності України. Натомість домінували напрями, зорієнтовані на «перевідкриття» й поширення забороненої за радянської доби історичної і культурної спадщини, легітимаційні запити, зацікавлення і потреби, пов'язані з утвердженням Українського проекту у багатоманітних площинах, вимірах і масштабах історичного часу та простору.

Ці пріоритети й тренди здебільшого формували загальний обрій української суспільно-політичної та історичної думки 1990-х рр. Великою мірою цьому сприяв і тодішній зовнішньополітичний курс України, який офіційно іменувався багатовекторним. Він вмотивовувався як геополітичним, так і геоекономічним становищем України за передумов й обставин «перманентної перехідної доби». Не випадково ідея багатовекторності спричинилася до численних інвектив і гострих коментарів із боку багатьох українських інтелектуалів.

Саме конфігурація суспільно-політичних викликів, проблем і суперечностей «перехідного» часу окреслювала вузлові проблеми щодо соціокультурної ідентифікації українства, цивілізаційної та культурної належності, геополітичного становища, пошуку новітніх суспільних ідеалів і т.п. Отож *протягом 1990-х рр. полеміка точилася навколо тієї чи іншої соціокультурної локалізації та цивілізаційної ідентифікації за віссю Захід / Схід, до якої долучалися засадничі питання стосовно вибору геополітичної стратегії і базової соціально-економічної моделі.* Та проблема місця пострадянської України в глобальному світі, зокрема на уявній мапі чимдалі сильніше актуалізувалися і поступово набувала все більшої гостроти, особливо від 2000-х рр. на складному й суперечливому тлі світової глобалізації.

Українська рецепція концептів С. Гантінгтона була також доволі строкастою, проте його теза про зміщення культурних символів, ліній та образів ідентифікації краще сприймалася саме на пострадянському просторі. Наприклад, український філософ і культуролог Ю. Павленко ще 2000 р. відзначав, що замість фукуямівського «кінця історії» за умов світового панування Заходу спостерігаємо радше тенденцію до гантінгтонівського «зіткнення цивілізацій». Академік І. Дзюба стверджував, що *жахливий терористичний акт 11 вересня 2001 р. пробудив і зробив уповні реальним привид конфлікту*

цивілізацій і світоглядів. Навіть більше, він гадав, що цей масштабний терористичний акт став одним із зворотних виявів глобалізації світу, зокрема висловлював думку про новітню темпоральність — входження людства в «еру порожнечі».

Горизонт соціокультурних / цивілізаційних уявлень і образів щодо України і її місця на мапі глобального світу кардинально змінився у десятирічному проміжку від Помаранчевої революції 2004 р. до Революції Гідності 2013/2014 рр. Своєрідний ритм революційних / пореволюційних перетворень, а ще більше суспільних очікувань і політичних переднакреслень, згенерували відмінні цивілізаційні образи та культурні маркування. Втім, вони зафіксували незаперечний європейський вибір громадянського суспільства в Україні. Приміром, *недавня ідентифікація **Україна** — не **Росія**, сформульована другим президентом України Л. Кучмою в однойменній книзі 2003 р., заступила, новітня формула, висунута на Євромайдані наприкінці 2013 р. — **Україна** — це **Європа**.*

Російсько-українська війна 2014–2022 рр., яка 24 лютого перейшла із гібридної стадії у повномасштабну фазу, а нині з кожним новим днем набуває ознак затяжної війни на виснаження, зумовила суттєвий злам соціокультурних / цивілізаційних уявлень. У багатьох смислах сучасна війна немовби підтвердила й проілюструвала рефлексії С. Гантінгтона про нові ідентифікаційні символи і культурні лінії та думки З. Бжезінського про критичну зону небезпеки між Європою та Росією. *Нинішня війна згенерувала тотальну поляризацію цивілізаційних образів, які на сьогодні позначають новітні лінії тектонічних соціокультурних розломів глобального світу.*

Зрештою повномасштабна фаза російсько-української війни кинула найбільший виклик сучасній глобалізації світу, котра вже не зможе розгортатися за звичними моделями доступу до технологій, інформації, ринків, фінансів, сировинних та інших ресурсів тощо. Російсько-українська війна де-факто вже стала війною за Європу, точніше за її демократичні ідеали, ліберальні свободи й цінності та кращу прийдешність.

Заразом сучасна війна дуже тісно пов'язана з минувшиною України та Росії, позаяк історичні сюжети посіли не тільки визначальне місце в медійних, пропагандистських і ідеологічних практиках, а й піднесені до масштабу провідних трендів державної політики путінського режиму. Відтак споглядаємо різочий темпоральний дисонанс між сучасним історичним часом із його постіндустріальними, глобальними, інформаційними шарами буття, котрими пронизані майже всі повсякденні практики, та реконцептуалізованими контурами старої імперської минувшини. Таким чином, *архаїчна імперська та радянська тоталітарна спадщини формують домінування історичної ретроспективи і відіграють надзвичайно важливу роль як для легітимації війни у сучасній Росії, так і заперечення не тільки самого українського проєкту, а й нашої національної ідентичності як такої.*

Масштаб означеного темпорального розладу є таким, що породжує химерне враження про існування сучасної Росії в якійсь «паралельній реальності», сконструйованій і підживленій історичними альянсами, котрі перекручено транслюються до сучасності. У певному розумінні продукування цієї «реальності» постає як повсякчасна конфронтація з інформаційною та медійною відкритістю глобального світу, себто генерує виразні та суцільні антиглобалістські смисли.

Природа такого темпорального конфлікту значною мірою окреслюється характером російсько-української війни, котру нарекли запізнілою / відкладеною війною. За інших соціокультурних передумов, політичних обставин і геополітичних конфігурацій російсько-українська війна могла б спалахнути ще на початку 1990-х рр.

Причини сучасної війни заховані у радянській тоталітарній і старій імперській минувшині, позаяк саме звідти походять неоімперські пріоритети путінської Росії. Саме вони визначають сутність, спрямованість, форми й алгоритми її політичних, економічних, соціальних, культурних рішень, стратегій, дій і навіть саме виправдання нічим неспровокованої агресії супроти України.

Отож неоімперський реваншизм, антиглобалізм, темпоральна дисгармонія із інформаційною та постіндустріальною сучасністю, повне ігнорування ліберальних свобод і прав, демократичних і загальнолюдських цінностей стали сучасними культурними символами й лініями розмежування, котрі повною мірою окреслили нинішній простір «зіткнення цивілізацій», передусім на теренах російсько-української війни.

2.5. Вплив цивілізаційної парадигми на геополітичну динаміку

Місце України у сучасному глобальному світі визначається тим, що вона і досі перебуває в якості об'єкта світової політики та цивілізації. Мінімізація її суб'єктності величезною мірою пов'язана із деструктивними діями Російської Федерації. Геополітичне розташування України автоматично надає їй статус транзитного простору між різними центрами, а феномен прикордонності надзвичайно актуалізує та загострює проблему цивілізаційного вибору. *Оскільки для України сьогодні на передній план вийшли питання національної безпеки, проблема посилення геополітичної суб'єктності перетворюється на стратегічну, а українсько-російське пограниччя постає як «простір випробувань» між війною і миром, минулим і майбутнім, глобальним і локальним, суб'єктивним і об'єктивним, реальним та символічним. Цей простір зіткнень і боротьби культур, етносів, держав, традицій привертає до себе підвищену увагу дослідників, політиків, громадян — усіх, кому випала доля жити в епоху тяжких перемін.*

Навряд чи хтось декілька років тому міг передбачити той небачений сплеск інтересу до України, який спостерігається в сучасному світі. Його джерела й витoki, на жаль, негативні, пов'язані із новим етапом російсько-української війни. Тим більше відповідальною є місія вітчизняних істориків. Не тільки дати об'єктивну картину жахливого за своїми наслідками збройного протистояння, але й відповісти на питання — *«як таке стало ймовірним»* — можливо лише на основі неупередженого аналізу як ритмів світової трансформаційної динаміки, так і тих специфічних особливостей просторового розвитку, які склалися в Україні упродовж кількох століть. *Саме тому одним із завдань пропонованої аналітичної записки є аналіз впливу «перехресних» цивілізаційних, геополітичних й культурних чинників на формування ідентифікаційного коду України та простеження просторової специфіки Українського проєкту як системи уявлень про минувшину, які спричинили утвердження українського етносу, нації і держави.*

Українсько-російське пограниччя означається при цьому як *дослідне поле*, на якому в «режимі реального часу» проходить перевірку практикою гіпотеза передзаданості культурних кодів і поведінкових стереотипів обставинами життя на цивілізаційних перехрестях. *Репрезентація дискурсивних складових українсько-російського вектора Українського проєкту в сьогodнішніх умовах набуває значення методологічного орієнтира, який дасть змогу осмислити причини і наслідки складного переплетення різноспрямованих цивілізаційних та геополітичних впливів на українсько-російському «перехресті», з'ясувати витoki політичної та соціогуманітарної кризи в українсько-російських відносинах, механізми формування контроверсійних стратегій соціального розвитку, свідомісних розмежувань й конфліктів інтересів на стиках державних та етнічних кордонів.*

Усі ми формуємо свої кордони, але часом кордони формують нас. 2014 рік став точкою відліку формування нового модусу сприйняття українцями росіян. У новітній історії України настав час вибудовування образу Російської Федерації без міфологеми «братерства російського та українського народів». Політичний дискурс також зазнає змін, але не досить швидких та системних. Україна виявилася неготовою до адекватної відповіді на воєнну агресію РФ не тільки у реальному, але й у дискурсивному вимірі. Причини та наслідки такої ситуації перебувають у полі зору прискіпливої уваги політологів, які намагаються довести важливість вчасного реагування суспільства, передусім керівного ешелону політикуму, на будь-які агресивні прояви та спроби порушення територіальної цілісності держави.

Домінуючі донедавна в соціальному аналізі оптимістичні прогнози про зменшення ролі бар'єрних функцій кордонів на користь контактних не витримали перевірку практикою. Сьогодні, особливо у контексті українсько-російських відносин, радше мова має йти про вироблення системи «культурних інтеграторів», здатних протистояти проявам агресії, сепара-

тизму, тероризму тощо. Звідси підвищений інтерес до нової «*філософії кордону*» — з переглядом самих основ концепції центр-периферійних відносин, дискусіями на теми «десуверенізації» чи «постсуверенізації», актуалізацією проблем соціокультурної гравітації. Сучасна філософія кордону освоює не лише територіальний, але й ментальний простір. Вона стала продуктивним пояснювальним концептом для маркувань по лінії «свій — чужий», «інший — інакший», «лояльний — нелояльний». *Поза дослідженням погранич уже не можна собі уявити предметний аналіз проблем транскультурності, гібридності поведінкових стереотипів і знакових систем, взаємонакладання ідентичностей та конфліктів цінностей.*

В сучасних теоріях глобалізації стало аксіомою вважати одним із мегатрендів соціопросторової динаміки геокультурну поляризацію, яка за С. Гантінгтоном, набула вигляду «*зіткнення цивілізацій*». Зустрічні потоки інноваційності й інерційності, стандартизації й культурної диференціації створюють неповторну палітру міжцивілізаційних взаємовпливів — із відповідним розширенням «простору можливостей». Уявлені світи із притаманними їм правилами, нормами, дискурсивними зразками ставлять поняття співпросторовості в один ряд з поняттям сучасності, незмірно розширюючи простір міжкультурного діалогу. Україна, перебуваючи одночасно на межі європейських і євразійських впливів, нині постає у вигляді своєрідного «*простору перехрестя*» *різновекторних культур, ідентичностей, контекстів та смислів. Цей простір має ознаки конфліктогенності, амбівалентності та антиномічності, в ньому спостерігається присутність поділу суспільних симпатій, взаємовиключне бачення минувшини і перспектив.*

Конфлікти у символічному просторі мають жорстку «кордонну» прив'язку. Топос прикордоння здатен створювати та нав'язувати певні умови розвитку для соціуму, тобто виступати не в ролі об'єкту, а суб'єкту соціокультурних відносин. Топос постає як системоформуючий простір, як поле взаємодії різних смислів в системі комунікацій. За В. Кравченком, кордони уявленої України ніколи не були сталими. Зони формування гібридних, змішаних ідентичностей окреслювалися не так за допомогою адміністративних меж, як за допомогою символів, насамперед тих, які були присутні в історичних наративах. Історичний простір від часу розпаду Київської Русі і аж до здобуття незалежності ніколи не був чітко окресленим. Українські землі існували у вигляді периферій інших держав і змушені були приймати нав'язані їм системи політичного устрою і права. Ризики були закладені і в географії (напади степових кочовиків руйнували генофонд і осередки економічного й політичного життя), і в геополітичних проєктах сильніших суспільств. *Свою просторову міжцивілізаційну прикордонність українці або не усвідомлювали зовсім, або розглядали її як щось неминуче і тому природне. Вони не просто існували «між Заходом і Сходом», але й змушені були якось реагувати на зміни цивілізаційних парадигм.*

Наблизитися до усвідомлення причин хронічної незбалансованості на вітчизняних теренах здатна допомогти *теорія соціокультурної рубіжності й біполярності українського соціуму, яка виступає в якості методологічного конструкту, що дозволяє визначати межі розселення та контактів носіїв різних культур та цивілізацій*. Соціокультурна рубіжність є підсумком процесу вкорінення етносів у певному типі простору. Український етнос сформувався на потрійному порубіжжі — ліса й степу, католицького Заходу й православного Сходу, слов'янської й ісламської цивілізацій. Прояви соціокультурної рубіжності спостерігаються у різних етноконфесійних традиціях на Заході і Сході України, у протилежних зовнішньополітичних і ціннісних орієнтаціях вітчизняних еліт, у російськомовному світі великих міст, відмінних історично сформованих традиціях міського й сільського самоврядування. *Внаслідок цього постала ситуація неможливості консолідації соціуму навколо однієї з культурно-історичних традицій — західноєвропейської чи проросійської, яка особливо рельєфно прослідковується на українсько-російському пограниччі*.

Реалії сьогодення спричинили поповнення термінологічного арсеналу філософів поняттям «*агресивний простір*». Це лише метафора, але мусимо констатувати прикрий факт: місце «стріли часу» як символу кращого майбутнього поступово займають моделі невизначеності, пов'язані з чужим агресивним простором. Усвідомлення кордону відбувається одночасно з формуванням простору, межею якого він виступає. Зі зміною політичного балансу сил змінюються і географічні кордони, або виникає прецедент для їх перегляду. *Зіткнення життєвих просторів різних державно-національних систем, доцентрових і відцентрових тенденцій, територіальних та регіональних ідентичностей в форматі «зіткнення цивілізацій» стає найбільш конфліктогенним чинником сучасності*. Розмежовуючи цивілізації та імперії, кордони продовжують своє існування навіть після їх руйнації та зникнення з геополітичних просторів й історичних мап. Вони виявляються міцнішими, ніж соціокультурні спільноти та соціуми, які їх створювали, і мають властивість нагадувати про себе у фантомних проєкціях, проявлятися в ідентичностях та впливати на перебіг соціальних, культурних та політичних процесів.

В основу Українського проєкту, побудованому на концепті комплексного бачення ідентичності нації, поряд з іншими, закладалася й *ідея репрезентації українського простору у вигляді «ментальної мапи», «закріплення» за етносом відповідного територіального обшчу*. Завдяки зусиллям М. Грушевського відбулася його історична «*приватизація*», яка спричинила посилення артикуляції питань політичного самовизначення українського народу. Як свідчить історичний досвід, ідентичності зазвичай формуються у конфліктному просторі, за умов відсутності єдиної системи смислів, ускладненої зіткненням політичних орієнтацій. Саме органічно притаманна

цьому процесу конфліктність дає змогу фіксувати наявність *контридентичностей* спочатку у дискурсивному полі, а потім і у реальному зіткненні протилежних ідентифікаційних практик. Насамперед це стосується конфліктів з різнопорядковими суб'єктами (а саме таким був конфлікт українського етносу з владними структурами Російської імперії). І зовсім не обов'язково кожна з сторін конфлікту має бути носієм вже сформованої етнічної ідентичності. Усі конфлікти такого роду виникають у соціальній сфері, яка сама по собі є безмежною. Тому й розглядати їх доцільно у рамках соціо-просторового підходу, в основі якого бачення суспільства як єдності соціальності й культури.

2.6. Просторові параметри дослідження погранич

З огляду на перебування різних частин України на різних цивілізаційних орбітах, у складі різних держав її «ойкумена» почала осмислюватися як суцільний *«простір погранич»* і водночас як методологічна основа дослідження процесу формування українського територіального масиву. Цілком очевидно, що потужні силові поля, що формуються на прикордонних «перехрестях» міжкультурних впливів завжди привертають підвищену дослідницьку увагу. Щоб бодай наблизитися до з'ясування специфіки їх перебігу на українсько-російському пограниччі, потрібно спочатку осмислити вектори регіонального розвитку на цій території. Те, що *амбівалентність суспільних настроїв тут виявляється рельєфніше, ніж деінде в Україні, створює додаткові стимули до поглибленого дослідження пограничного соціуму як цілості з усіма притаманними їй суперечностями*. Застосування інтердисциплінарної матриці регіонального аналізу здатне забезпечити істотне просування у напрямі усвідомлення територіальності та використання геополітичної регіоналізації в якості методологічного орієнтира у дослідженні пограничних просторів.

Розширення евристичного потенціалу регіоналістики пов'язане з можливостями її «вбудовування» у мережеву структуру глобальної історії. А інструментом такого вбудовування слугують *«перехресні» історії*, які творці цього терміна — представники школи «Анналів» М. Вебер та Б. Циммерман — позначають як простір між емпірією й рефлексивністю. Мета «перехресних історій» розуміється як робота на кордонах між націями, цивілізаціями, регіонами, а також на кордонах між універсаліями, за допомогою яких ці соціальні співтовариства осмислюються. В контексті українських реалій «перехресні історії» дають можливість репрезентувати нову оптику бачення складної для інтерпретацій проблеми локальних і регіональних соціумів поділених кордонами, дослідити історію формування соціокультурних погранич на українських землях, простежити відцентрові та доцентрові тенденції в українському геополітичному просторі.

Під кутом зору «перехресних історій» піддається переосмисленню уся парадигма компаративістики включно з її ядром — поділом світу за критерієм «передові — відсталі». Нова модель взаємного порівняння не передбачає апологетизації будь-якого досвіду, вибудовуючи паралелі чи протиставлення за ознаками самоцінності й самодостатності інакшості. Бінарні опозиції за маркерами політичних, культурних, ідеологічних дихотомій поступаються місцем аналізу різних просторових сценаріїв модерності, їх взаємних проєкцій і конкуренції. Це дає змогу не лише краще зрозуміти локальні конфігурації ментальностей та ідентичностей, але й поряд із загальними соціальними практиками дослідити геополітичні уявлення, міфи і стереотипи у пограничних ареалах. Як нам уявляється, *концепт пограниччя виступає в ролі методологічного ключа до розуміння складності й неоднозначності процесів, що відбуваються на стиках різних культур, норм моралі, поведінкових стереотипів*. Життям перевірено, що ключ цей універсальний — у різних країнах, на різних континентах відбуваються схожі процеси «притягання — відштовхування» саме в порубіжних ареалах.

Традиційно у пограничних студіях пріоритетна увага зосереджується на аналізі простору прикордоння як ареалу підвищеної рухливості населення та формування «менталітету екстенсивності», динаміки транскордонних зв'язків. Акцент робиться на характеристиках розмитості, тягучості, мультисуб'єктності та поліфункціональності пограниччя. У цьому контексті підлягають простеженню ментальні особливості периферій, дифузність і мінливість суспільних настроїв, зумовлені протилежно спрямованими геополітичними впливами. В ареалах прикордоння майже завжди існує живильний ґрунт для консолідації навколо цілей, які даний соціум вважає значимими для себе. Але не меншою мірою і для групоцентризму, корпоративізму, радикальних настроїв.

Коллективний портрет людини пограниччя найточніше передається за допомогою варіацій у діапазоні від *homo novus* до *homo militans*. На цивілізаційних стиках, під впливом потужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формується специфічний *хронотоп соціуму, налаштований водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами*. Ефект сакралізації війни виявлявся не лише у культурі сильної людини та в оспівуванні військової доблесті, але й у моральному виправданні жорстокості. *Але не меншою мірою на свідомість людини прикордоння впливають обставини культурного взаємопроникнення, і це зумовлює мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів*.

Пов'язані з проблемою пограниччя оціночні категорії (прийнято розмежовувати цивілізаційні, державно-політичні, національні, етнічні, інформаційні, ментальні, «уявлені» та інші пограниччя) далеко не завжди витримують перевірку минулим і теперішнім досвідом; репрезентації й інтерпретації тут значною мірою залежать від позиції того чи іншого дослідника. Свідомо чи

несвідомо він обирає для себе роль арбітра і навіть судді, не часто замислюючись над тим контекстом, в якому формуються підспудні «сили хаосу». Коли той або інший регіон постає у вигляді своєрідної лабораторії, в якій уявлення дослідника проходять тест на верифікацію, завжди існує небезпека перенесення суб'єктивних уявлень на структуру й динаміку суспільних відносин, які є об'єктом аналізу. Більш-менш надійні орієнтири тут може запропонувати лише ґрунтовний розгляд територіальних мережевих зв'язків, створюваних складною дихотомією диференціації чи інтеграції на різних історичних етапах, у різних культурних контекстах. *У рамках такого курсу пограниччя уже не постає як типова периферія, радше це зона впливу кількох центрів.* Але якщо це так, то у відповідному соціогуманітарному аналізі вже неможливо обходитися без визначення чітких ліній демаркації, уважного дослідження «роздвоєної свідомості», ареалів впливу протилежно спрямованих ідентичностей. При цьому доводиться рахуватися з тим, що означене тяжіння мешканців пограниччя до кількох цивілізаційних магнітів здатне провокувати ефект розгубленості, «ціннісного спустошення».

Поняттям «серединність» (*middle ground*), уведеним в обіг Р. Уайтом у 1991 р., доволі вдало схоплена сама суть порубіжжя — середньої позиції між крайнощами — з усіма проблемами, що виникають у сфері контакту. Хоч які б контактні зони, на яких материках досліджувалися, проблеми скрізь схожі, але їхня емоційна насиченість, зрозуміло, різна. Серединна культура, яка формується у зонах пограниччя, внаслідок переплетення різних впливів, як правило, протистоїть консерватизмові й архаїці. Можлива, щоправда, й тривала консервація перехідного «рубіжного стану». Коли проблема «переходу» виявляється важкорозв'язною, певні риси перехідності можуть стати онтологічними характеристиками тієї чи іншої спільноти порубіжжя — аж до утворення специфічної «рубіжної цивілізації».

Основи «кордонного бачення» української історії на початку ХХ ст. заклали фундатор вітчизняної географії С. Рудницький. Констатуючи феномен межовості України на рубежі західноєвропейського, орієнтального мусульманського й кочового азійського світів та характеризуючи Україну як «країну границь», «географічний індивід», він акцентував увагу на зіткненні рас, культурних кіл, народів. Щоправда, наявні політичні й адміністративні кордони початку ХХ ст. С. Рудницький вважав штучними, не відповідними ані природно-географічним, ані антропологічним межам, а тому йому доводилося займатися тим, що сьогодні іменується ментальним картографуванням. Виходив він при цьому з двох критеріїв — напрямів колонізаційних потоків та етномовного впливу. Модель «територіального бачення» історії України запропонував відомий сходознавець О. Пріцак, наголошуючи на тому, що Україна була перехрестям багатьох культур і релігій, продуктом як циклічного, так і лінійного думання. Упродовж віків вона намагалася синтезувати греко-візантійську, європейсько-латинську, тюрко-мусульманську,

російсько-православну традиції. Як влучно зауважує Н. Яковенко, «в Україні *limes* проходить не лише по території, а й по головах», і тому Україна є тереном, «на якому однаково присутні Схід і Захід».

Російський аналітик О. Неклесса вважає Росію, на цивілізаційній орбіті якої опинилося українське суспільство, рухливим простором, що тяжів до торгово-мілітарної корпоративності. Зовнішньою ознакою російського буття була, за його оцінкою, одночасно відцентрова (географічна й демографічна) й доцентрова (адміністративна й ідеологічна) *фронтирність*. На його думку, фронтирність, помережена лініями старих і нових транскордонних торгових шляхів, інтерцивілізаційних трактів, мисленневих устремлінь, відволікала індивіда й суспільство від повсякденності і планомірного освоєння території, занурювала їх в атмосферу то військових звитяг, то примарних очікувань. Взявши на себе роль охоронця християнської ойкумени, оголосивши себе ортодоксальним Третім Римом, Росія, однак, створила незавершену, недосконалу державну оболонку і не могла ефективно управляти різномовним населенням, що перебувало у різних цивілізаційних станах. Звідси — освоювані, але не втримані плацдарми, потворні диспропорції, помилки, провали. Звідси й апофатичне самовідчуття з явищами екстремальності, недбальства, буйності поряд з подвижництвом, утопізм, есхатологічні очікування.

Екстремальність у російському варіанті мала й потужну мобілізаційну складову, продукуючи фрагменти транскордонної, універсальної експансії. «Перемішувалися народи, з'єднувалися, заселялися окраїни, у-країни, межі і православні козачі запорозькі й кубанські землі, донські й терські станиці». Ця «потоківа соціальність», роз'єднана величезними просторами, створила симбіоз розбійної вольниці і мало чим обмеженої сваволі місцевих адміністрацій. Саморозвиток суспільства за таких умов значною мірою стримувався екстенсивним характером соціальних комунікацій, що позначалося на створенні повноцінного міського середовища, породжувало й закріплювало розмиті культурні орієнтири. Обручі, що слугували запобіжниками для відцентрової енергетики територіального гіганта, зрештою вже не могли запобігти конфронтаційності й конфліктам ідентичностей.

Питання про те, чому проблеми формування територіальних ідентичностей виявляються *«легкозаймистими»*, надзвичайно складне; шукати простих і однозначних відповідей тут, очевидно, не варто. Однак *уведення його у контекст «взаємодії на пограниччях» у широкому хронологічному діапазоні все ж обіцяє певне наближення до розгадки «секретів несумісностей»*. Рубежі на місцевості, на картах і, зрештою, у головах людей — це достатньою мірою інформативні домінанти наукового пошуку, що зрештою виходить у сфери влади, власності, функціонування громадянського суспільства.

Незалежно від того, розглядається дослідження пограниччя як самостійний інтердисциплінарний науковий напрям, чи воно виступає як предметна сфера якоїсь конкретної галузі знання, маємо справу з *епістемологічним*

парадоксом, який змушує відмовлятися від традиційних методів соціального аналізу. Зрозуміло, що застосування будь-яких теоретико-методологічних підходів може бути плідним лише у тому разі, якщо проблема пограниччя буде введена у широкий контекст ставлення до інакшості й самоусвідомлення на цій основі. Обнадіює те, що в межах вітчизняної *лімології* вже почався активний пошук специфічних дослідницьких методів, здатних забезпечити наближення до розуміння соціокультурного феномена пограниччя. Йдеться насамперед про можливість використання *підходів гермєневтики*, в основі яких лежить з'ясування сенсу дій суб'єкта у специфічних умовах *поліфакторності та поліетнічності, обставин формування концептів «свого» й «чужого» на пограниччях*. Триває пошук типологій пограниччя, напрацьовується інструментарій визначення культурної дистанції між представниками різних соціокультурних спільнот, робляться спроби з'ясування специфічної соціодинаміки територій, класифікації різновидів специфічних регіональних ідентичностей, осмислення пограниччя як стикового культурного простору — своєрідного мосту між цінностями культур.

Стрімко актуалізується когнітивний потенціал *просторової історії (spatial history)* — сучасного напрямку в системі історичного знання, зосередженого на *дослідженні просторової специфіки в історичній ретроспективі, геопросторових сегментів історичної реальності та демаркації їх кордонів, культууроутворюючих чинників зонування й районування країн, окресленні меж і специфічних особливостей територіальних соціумів, аналізі відповідних ментальностей й ідентичностей*. У концептуальному вимірі просторова історія являє собою методологічний конструкт, придатний для осмислення складного переплетення різновекторних цивілізаційних та геополітичних впливів в просторовому розвитку територій у сполученні з історично обумовленим етнокультурним, мовним, конфесійним розмаїттям упродовж багатьох століть. Дослідницькою сферою та завданнями просторової історії є фіксація територіальних зрушень, які відбулися упродовж віків в історичному просторі, прояснення причин та мотивацій їх походження.

Утверджуючи екстравертні у своїй основі підходи, просторова історія зосереджена не стільки на території як об'єкті історичної дії, скільки на відповідних просторових суб'єктах та практиках — політичних і геополітичних впливах, трансформаційних процесах, кордонних стратегіях, територіальній та воєнній експансії, переформатуванні й боротьбі державних, національних і регіональних інтересів. Предметне поле просторової історії формується у міждисциплінарному просторі, в руслі ідей «територіалізації» темпоралізованих наративів, на основі синтезу антропології, глобалістики, регіоналістики, локалістики, урбаністики, теоретичної лімології та ряду інших субдисциплін. Оскільки просторову історію насамперед цікавить співвідношення соціальних, культурних, етнічних і екологічних чинників в

процесі еволюції людей на певних територіях, вона особливо прискіпливо досліджує простір порубіжжя. При цьому порубіжні ареали розглядаються і як історично сформовані, диференційовані за певними ознаками цілісності, і як умовні територіальні системи, що дають змогу відтворювати образи регіонів у суспільній свідомості. Простір у таких підходах постає не лише як територія, а як активний чинник впливу на мотивації й поведінкові реакції.

В горизонті дискурсу глобалізації у сучасній соціогуманітаристиці відбувається методологічний поворот від часу до простору («*spatial turn*»), який активізує проблему глобального суспільства та локальних регіонів, акцентує увагу на пошуку «свого» місця та «своєї» правди. Він постає одним із важливих параметрів вироблення нових підходів, спрямованих на усвідомлення того, що *позбавлений «просторової перспективи» погляд на соціальні відносини може створювати ілюзорне уявлення стосовно реальної дійсності*. У загально філософському трактуванні превалюють орієнтації на репрезентацію просторової чи регіональної, тобто локалізованої картини світу і окреслення місця людини в ній. Інтерес до національних контурів культурних просторів сприяє наближенню до розуміння динаміки та закономірностей функціонування єдиного світового хронотопу, вибудови параметрів та мережевих складових «глокального» простору.

Поповнивши ряд когнітивних поворотів, що упродовж кількох десятиліть істотно змінили напрям соціогуманітарних досліджень, «просторовий поворот» суттєво сприяв врівноваженню просторовими координатами часових параметрів, які традиційно домінували в історичному пізнанні. У цьому переосмисленому просторі нового звучання набули проблеми граничності та кордонів; поняття межі набуло філософського значення, а простір ставав динамічним, наповненим рухом соціокультурним середовищем. За цих умов цілком природним стало значне оновлення й ускладнення уявлень про взаємодію простору й цивілізації. Теорії географічного детермінізму виразно поступилися місцем спочатку геопосибілізмові (із вміщенням цивілізації у конкретний географічний простір), а потім і геоспаціалізмові (з розширенням дискурсивного поля від просторовості до співпросторовості і фокусування уваги на онтологічній динаміці просторових образів).

В контексті розвитку новітніх систем комунікацій можливості інтерпретації політичного простору як територіального «контейнера» дещо звужуються, проте науковий інтерес до проблем простору не зменшується, а, навпаки, зростає. Простір постійно наповнюється новими знаками, символами, смислами, і саме це у першу чергу диктує необхідність нових принципів його сприйняття, перцепції, розуміння закодованих у символічних конструкціях значень. *Простір, як політико-географічний чинник розвитку держави, виступає атрибутом її політичної сили, він здатний впливати на фізичну еволюцію народу і є засобом ментального усвідомлення світу. Поняття «простору» інтегрує в собі не лише державну територію в прямому*

сенсі, воно позначає конструкцію, створену соціальними суб'єктами на конкретній території та певній нормативно-ціннісній основі.

Отже, сьогодні вже можна впевнено говорити про формування у світовій соціогуманітаристиці нового дослідницького напрямку, орієнтованого на простеження і в сьогоденні, і в історичній ретроспективі соціальних, політичних, комунікаційних функцій кордонів і погранич. Пограниччя як перехідні й стикові зони набули у цьому контексті нового смислу — діючого суб'єкта як у системі центр-периферійних відносин, так і у просторі мережових транснаціональних структур глобалізованого світу. *Значне розширення діапазону дослідження просторовості відбувається завдяки уведенню практики формування локальних хронотопів у струнку рефлексивну систему, здатну впливати на перебіг процесів інтеграції й диференціації, а отже, і на визначення стратегічних цілей і політичних завдань суб'єктів політики.* Рефлексивний потенціал ментального картографування досить вдало спрямував дослідницький пошук в русло вивчення впливу пограничних станів на процеси формування ідентичностей, ментальностей, символічних кодів. З'ясувалося, що ментальні кордони («кордони в голові») формують дискурси політичної легітимації навіть більшою мірою, ніж реальні розмежувальні лінії.

2.7. Ментальні проєкції українсько-російського кордону

Для вдумливого та незаангажованого історика простір порубіжжя буде завжди цікавим, притягальним та навіть містичним об'єктом, бо саме тут, за Р. Козеллеком, дістають прояв тертя й напруги, а в різних часових пластах, в яких живуть сусідні соціуми, дримають лінії розламу, здатні у певний час пробуджуватися до життя. Багатоманітність порубіжжя, що визначається зазвичай складною структурою підпорядкування і взаємовпливів, ускладнює простеження логіки формування обмежених кордонами просторів, як тих, що існують реально, так і створених людською уявою. *Нині кордони розмежовують не лише держави, але й ідентичності — територіальні й символічні, створюючи багатовимірні простори.* Вибудова моделей взаємозв'язку між порубіжжям та ієрархією територіальних ідентичностей відкриває шлях до дослідження кордонів як соціальних конструкцій та символів, дає змогу осмислити їх значення як когнітивних сутностей. *Кордону відводиться роль ключової метафори, через призму якої сприймаються час і простір та своєрідного ментального феномена — інструмента для розуміння процесу й результату соціального конструювання реальності.*

Межі геополітичного простору обумовлюються стратегіями міждержавних взаємодій та комунікацій глобального, регіонального або локального характеру. Для утвердження свого статусу та збереження власної ідентичності держава позиціонує себе насамперед у смисловій реальності як цілісна й сформована будова із структурованим внутрішнім простором, політичними

і ментальними кордонами. Ментальна неоднорідність на порубіжжі, наявність різноманітних регіональних ідентичностей та локальних практик може спричинити *появу смислової інтерференції* — накладання різних смислових моделей на один і той самий простір. За таких умов культурний ландшафт набуває ознак гетерогенності та полікультурності, стає простором поширення ментальних конфліктів. Розмивання кордонів, як і розмивання меж між конфліктами більшої та меншої інтенсивності здатне призводити до трагічних наслідків та гібридних протистоянь. Кордони дістають вигляд рани, яка не заживає, і пролягають не там, де хоче історик, а в зонах конфліктів. На жаль, *розширюючи власні світоглядні межі, людство починає поступово руйнувати державні кордони.*

У соціокультурному вимірі феномен кордону репрезентується у існуванні двох різних конфігурацій — *зовнішньої* (в якості межі чи розподільчої лінії) та *внутрішньої* (пов'язаної із сприйняттям образів простору). Зовнішній кордон майже завжди стає ареною тривалого суперництва та конфліктів. Засновник геополітики Ф. Ратцель застерігав, що всюди, де політичні актори намагаються провести лінійний кордон, з'являються не лінії, а конфліктні зони, якими раніше, або пізніше «заволодіває переможець». Внутрішній кордон, особливо в прикордонних регіонах, детермінується символічними формами соціальної присутності, які проявляються в існуванні механізмів «локальної пам'яті» та культурно-символічного конструювання ідентичностей. *Наслідком їх дії може стати активізація символічних війн, пов'язаних з обґрунтуванням права на володіння пограничним простором та формування специфічної пограничної свідомості з притаманними їй критичними проявами та амбівалентністю.* Мешканці пограниччя постають при цьому як гетерогенні й поліморфні спільноти, що сформувалися на базі синтезу світоглядних матриць та поведінкових стереотипів населення, якому судилося жити обабіч кордону. Здебільшого поліетнічні й поліконфесійні, ці спільноти схильні до дистанціювання від власних політичних центрів і засвоєння «чужих» культурних цінностей.

Проблема кордонів — це завжди невід'ємна складова суверенітету держави. Кордони колишнього СРСР формувалися за умов виразної імітаційності політики і визначали розподіл суверенітетів значно меншою мірою, ніж сфери підпорядкування адміністративним центрам. Це наклало значний відбиток на успадковане Україною ставлення до кордону з РФ як до певної умовності з мінімальною інфраструктурою. Виробилося традиційно відмінне ставлення до міждержавних кордонів, покликаних відігравати роль «залізної завіси» у відносинах з капіталістичним світом, і внутрішньодержавних, які вважалися не більш як елементом членування культурного простору. Після здобуття незалежності популярне гасло соборності надто слабо маскувало фактичне збереження статусу-кво в українсько-російській кордонній політиці. Ще меншою мірою цю функцію виконував декоративний

адміністративний регіоналізм, який вдавався до етнонаціональної атрибутики з метою легітимації наявного кордону.

Не був належним чином врахований і той факт, що за радянських часів у південно-східному регіоні України сформувався своєрідний регіональний соціум — строката за етнічним складом й моральними цінностями спільнота, здебільшого відірвана від історичного й культурного коріння, виразно заідеологізована, впевнена у своїй значимості як рушійної сили розвитку. *«Прозорий», належно не демаркований, слабо захищений кордон з РФ став не лише джерелом проблем, пов'язаних із транскордонною злочинністю. Він символізував неповноцінність українського суверенітету, породжував сумніви у спроможності держави контролювати свою територію.* Якщо додати до цього тривалу деукраїнізацію населення Донбасу, масштаби трудової міграції, потужний інформаційний вплив РФ тощо, легко зрозуміти проросійську орієнтацію значної частини місцевого населення.

У контексті процесів глобалізації країна, регіон, територія можуть існувати (і дуже часто вже фактично існують) у різноманітних комунікативних та комунікаційних полях як потужні чи слабкі, складні чи прості, широкі чи спеціалізовані віртуальні образи, від розвитку яких безпосередньо залежить політика, економіка, соціальні відносини, культурні репрезентації країни чи території. З огляду на це, цікавим є висновок Д. Замятіна про тотальну географізацію земного обширу і про можливість ментального картографування будь-якої речі, події, навіть думки. *Ментальні мапи (mental map) відображають не стільки територію, скільки ментальні конвенції.* За І. Колесник, нині картографується не лише простір, але й ідеї, концепції, символи. Свідомісні пріоритети й ідентифікаційні матриці в ареалах погранич доволі часто є конкуруючими і навіть неспівмірними. *За таких умов вступає в дію синдром «віртуальних» кордонів — тих, які дана спільнота вимальовує у масовій свідомості, вважаючи їх оптимальними для себе.*

Поняття «ментальна мапа» («когнітивна карта») уведене до наукового обігу в 1948 р. Е. Толменом в контексті теоретичних реконструкцій та інтерпретацій у психології. Воно має оптимальний рівень узагальнення: з одного боку, за його допомогою можна пояснити різні варіанти сприйняття та усвідомлення простору (при цьому на різних рівнях — від конкретного локусу до світу в цілому). З іншої сторони, прив'язаність до системи «людина — реальний простір» не призводить до домінування вузької сутності поняття, не звужує сферу інтерпретації та застосування. Концепт «ментальної карти» наділений як прогностичними, так і емпіричними властивостями. За відповідних умов він може відображати стереотипізовані соціальні уявлення та прояви індивідуальної й масової свідомості, що дозволяє продуктивно застосовувати ментальний підхід в аналізі соціальних проблем. Загальне визначення *ментальної картографії* зводиться до абстрактного поняття, яке охоплює ті ментальні та духовні здібності, що дають можливість збирати,

упорядковувати, зберігати, викликати з пам'яті інформацію про навколишній простір. Отже, *ментальна мапа* — це створене людиною зображення частини навколишнього простору, наслідок взаємодії суб'єкта з просторовим оточенням. Вона відображає світ таким, яким його уявляє людина, і може бути неправдивою.

Факторами впливу на ступінь «правдивості» та зміст ментальних мап стають політичні події — війни, революції, соціальні кризи, геополітичні виклики. Ідеологічні системи великою мірою вдаються до формування, нав'язування та змін просторових уявлень та ментальних меж. Наявність суб'єктивного чинника в ментальній картографії призводить до певної варіативності в конструюванні просторових координат та географічних образів, ціннісних систем пограничних ареалів. Проте просторові концепти часто набувають культурно-ментального сенсу та застосовуються у державницьких моделях та обстоюванні мовно-культурної ідентичності нації, а ментальний підхід стає продуктивним конструктом аксіологічних узагальнень на теми формування національної свідомості.

Будь-якій соціокультурній системі притаманна ментальність із власними орієнтирами, філософією і світоглядом, звичаями, законами, кодексом поведінки. *Модуси самоідентифікацій вирішальною мірою залежать від ментальних порогових кордонів, які кожен вибудовує сам у власній свідомості.* Найчастіше вони постають у вигляді своєрідних *квазікордонів* — певних символічних рамок, що позначають допустимість контактів чи небезпеку конфліктів, бажання спілкування та комунікації чи їх відсутність. Саме на такій основі формується типологія сприйняття простору та моделювання його різноманітних конфігурацій.

Вступаючи в комунікацію із соціокультурною системою, людина опиняється під впливом цілого ряду факторів, як неусвідомлених (інстинкти, рефлексії), так і соціально значущих (цінності, норми, установки). Традиційно соціокультурний простір сприймається крізь призму візуалізації окремих «ментальних образів», розпізнавання яких потребує знання символічних кодів, що притаманні цьому ареалу. Людина є активним користувачем простору і тому завжди перебуває під впливом його символів. Система ментальних символів та образів знаходиться в стані спокою і не функціонує до того моменту, коли вербальні чи візуальні сигнали сприяють її активізації. Саме це робить ментальну модель функціональною і дієвою, вона стає динамічною, піддається трансформації, корекції та верифікації.

Ментальність — стійка ознака особистості й соціуму, яка постає під впливом об'єктивної реальності, і сама, в свою чергу, впливає на творення цієї реальності. Відносна консервативність вітчизняного менталітету зумовлює явища відставання притаманної соціуму політичної й культурної картини світу від темпів соціотрансформаційної динаміки. Тому варто відрізняти в соціальному аналізі мінливі (або ж кон'юнктурні) суспільні настрої

від глибоко закорінених у колективній свідомості культурних кодів. Для вибудови пояснювальних, а тим більше орієнтуючих світоглядних моделей надзвичайно важливим є врахування всієї сукупності позитивних і негативних чинників, які сформували в минулому саме такий соціальний психотип людини.

Геополітичні й етностатусні уявлення на пограниччях формуються насамперед під впливом позитивних і негативних *стереотипів*, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Природно, що ступінь цієї міфотворчості визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах погранич (як і у будь-яких інших образах) тих реальних характеристик об'єкта сприйняття, які формуються історичним досвідом. Ракурс такого бачення може бути *просторовим* (з врахуванням регіональних і місцевих відмінностей), *темпоральним* (що дає змогу простежувати еволюцію образів регіону у часі), *політико-культурним* (із включенням етнонаціональних стереотипів і міфів), *політико-психологічним* (із розглядом цих стереотипів як на раціональному, так і на неусвідомленому рівні). Підсвідомий рівень сприйняття погранич досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, «приглушення» тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування спогадів у свідомість наступних поколінь.

Утримуватися в рамках наукового дискурсу при дослідженні ментальних просторових образів допомагає *метагеографія* — міждисциплінарна галузь знання, сфокусована на дослідженні процесів сприйняття інакшості і метафоричного творення «уявлених» спільнот. Виникнувши на ґрунті класичної геополітики, з одного боку, і феноменологічних підходів до вивчення простору, з другого, метагеографія «освоїла» здобутки семіотики й культурного ландшафтознавства і створила на цій основі систему аналізу екзистенційного досвіду осмислення й переживання культурних та інших травм, пов'язаних із зіткненням різних способів життя, релігійних і культурних ідей. На цій основі вибудовуються *метагеографічні образи «розламів»*, які відображають у концентрованому вигляді негативну енергетику міжцивілізаційних, міжкультурних, міжетнічних та інших взаємодій.

За допомогою метагеографічного моделювання нескладно відтворити й міфологічну канву сприйняття подій минулого — аж до прояснення витоків усього Українського проєкту в тому вигляді, в якому він складався упродовж

століть. Україні самою долею судилося стати об'єктом міждержавних зіткнень і міжцивілізаційних впливів. Середземноморський та східний впливи матеріалізувалися у експансії на території східного слов'янства степових номадів, мілетських і генуезько-венеціанських торгових корпорацій, Візантії, Золотої Орди та Кримського ханства, Османської імперії. Північний цивілізаційний вектор створювала, починаючи з XIII ст., зміцніла Московія, що еволюціонувала в напрямі Російської імперії. Західний вектор визначався впливом Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, німецького магдебурзького права, Ватикану. Незмінно гостре церковне протистояння обумовлювалося складним переплетенням східноправославних, римо-католицьких (і проміжних уніатських) та мусульманських релігійних течій. Можна дискутувати на тему, яка з потужних світових цивілізацій — західна чи східна — справила на Україну найбільший вплив, можна навіть — з невеликим, проте, успіхом — конструювати власну, українську цивілізацію. Але навряд чи хтось із дослідників ризикне відкидати факт спонтанного тяжіння території українського етно- і націогенезу до двох «цивілізаційних магнітів» — Європи і Росії.

Фактор порубіжності відігравав у цьому тяжінні визначальну роль: до Європи тяжів український Захід, до Росії — Схід, а внаслідок успішного колонізаційного освоєння імперією — і Південь. Англійський теоретик геополітики Х. Дж. Маккіндер відштовхувався від цієї дихотомії, характеризує Україну як «культурний кордон Європи» і навіть як «географічну вісь світу», яка захищає Європу від потужного азійського тиску. Попри очевидний факт «кордонного статусу» України проблема рубіжності, кордонів, погранич доволі довго лишалася на маргінесі зацікавлень дослідників. У радянський період видання з проблеми кордонів обмежувалися переважно традиційними адміністративно-територіальними показниками та статистичними даними без будь-яких історичних коментарів чи посилань.

Варто визнати, що для України проблема рубіжності є подвійно актуальною. *Процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності у нас виявилися неймовірно ускладненими асиметрією у розвитку регіонів і розбіжністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних орієнтацій.* Результатом стали, окрім загострення соціальної відчуженості, втрата територіальної цілісності внаслідок анексії Криму та збройні конфлікти у східних районах країни на ґрунті сепаратизму. Гібридна війна, інспірована Російською Федерацією і постійно нею підживлювана перетворилася, за оцінкою В. Горбуліна, на тривалий дестабілізуючий фактор українського життя. Навіть якщо російська сторона поверне контроль над кордоном України — навіть у такому разі гібридна війна не припиниться і трансформуватиметься лише частково.

Отже, сьогодні важливо ретельно досліджувати як цивілізаційні відмінності по лінії «Захід — Схід», так і *витоки становлення роздвоєної ло-*

яльності, дихотомних ментальностей та регіональних ідентичностей, які найбільш рельєфно проявляються на українсько-російському пограниччі. В Російській імперії «исконно русскими землями» вважався увесь східнослов'янський етнічний масив, який зазвичай в офіційній риторичі і в обслуговуючих його історичних наративах подавався як «триєдина руська нація». Як твердить Т. Горбань, російська влада не тільки не прагнула до встановлення етнорозмежувальних ліній між трьома «племенами», що входили до її складу, але й різними способами, із застосуванням репресивних заходів включно, намагалася створити уніфіковану етнічну спільноту на основі «расово-племінної і православно-слов'янської єдності». Це означало фактичне *«розмивання» українського етносу*, яке здійснювалося за банально простою схемою: що можна було «привласнити» — привласнювалося, проголошувалося загальним надбанням «русської нації»; що не підпадало під таку «експропріацію» — різними способами заперечувалося, компрометувалося, а то й придушувалося. Представлення українців як регіонального, малоросійського різновиду «єдиноруської нації» фактично позбавляло їх власного місця в етнонаціональній ієрархії Російської імперії.

Принцип «єдиної неделимої Росії» знімав питання про внутрішні кордони. За констатацією М. Грушевського, збільшення держави перетворюється із засобу на мету державної політики, на своєрідний державний спорт, розглядається правителями як питання честі. Зрештою утворився гігант, розмізкість і нескладність якого розгулювала «патріотів». Утім, ніхто не міг пояснити, чому «перша держава у світі» лишалася найбіднішою, найбезграмотнішою, найневлаштованішою з усіх «цивілізованих країн». Уведене М. Грушевським поняття «тюрма народів», що може зберегти своїх пожилців, лише доки замкнене й охороняється, наближало до відповіді на ці запитання.

Появу організованого українського руху, спрямованого на обґрунтування власної самодостатності, царизм зустрів з неприхованою ворожістю: у його лексиконі поняття «українство» однозначно кваліфікувалося як сепаратизм. Асиміляціоністську стратегію імперської Росії доволі часто трактують як послідовну русифікацію, але, очевидно, що вона виходила далеко поза межі мовно-культурних проблем. Ішлося про цілковите нівелювання етнічних особливостей з уніфікацією усіх сфер суспільного життя. Також давалося взнаки вироблене історичним досвідом ставлення до «російськості» не стільки як до етнічної ознаки, скільки як до певного культурного стандарту, дотримання якого забезпечувало комфортні умови спілкування. У зонах, прилеглих до умовного російсько-українського кордону, російська мова упродовж усього ХІХ ст. сприймалася як еталон культурності, а українська — як ознака патріархальності. Ця опозиція подекуди набувала романтичного, навіть «пасторального» вигляду — «природна простота ма-

лоросійського життя» могла розчулювати навіть таких прагматиків, як М. Драгоманов. Однак цікаво спостерігати, як миттєво змінилися акценти, коли ХХ століття привнесло у суспільне життя дух запеклої конфронтаційності. Симпатичні «хохли» у російській масовій свідомості миттєво перетворилися на носіїв дикості й анархії, як тільки почали наполягати на власній особистості й самодостатності.

Уважне дослідження трансформаційних процесів, які відбуваються у ментальному просторі — ритмів життя, соціокультурних циклів, ціннісних орієнтацій, ідейних настанов, моральних норм — стратегічний ресурс для з'ясування та теоретичної ідентифікації ролі та місця української ментальності в соціально-політичному житті держави. *Консолідація української політичної нації, формування національної ідентичності, зростання громадянської активності соціуму та забезпечення поступального розвитку української держави неможливі без подолання інерції ментальної залежності від впливів та ідеологій минулих епох.* Глибоке осмислення феномену ментальності як системи соціально-психологічних домінант людини, поєднаних із багатобарвною палітрою свідомих та підсвідомих символів, кодів та уявлень дасть змогу з'ясувати, що у нинішній конфліктогенній ситуації в Україні зумовлене сучасними політичними реаліями, а що закорінене в історичних пластах різної тривалості, у ментальних відчуттях та ідентифікаційних практиках.

При всій своїй значущості у житті соціумів ментальні кордони — це лише умовні та нестійкі маркери відповідних ідентичностей. Але під зовнішнім тиском та з урахуванням внутрішніх відцентрових процесів вони можуть змінювати свою конфігурацію, ламаючи людські долі. Мережеві структури, що формують обличчя сучасного світу, існують у своєрідній позацентровій реальності. Мінімум впорядкованості, максимум розмаїття — її незмінні домінанти. Культура переходу — ознака цивілізованості пограниччя. Культурологи поділяють пограниччя на *синтетичні* й *агрегатні*: перші базуються на пріоритеті культури «іншого», націленої на стратегію й гармонію. Другі культивують культуру «чужого» і «ворога», яким органічно притаманний дух конфронтації. Агрегатні пограниччя, зразком яких може слугувати українсько-російське, наскрізь *пронизані високочастотними струмами, які за умов нагромадження агресивності на одному полюсі легко трансформуються в енергію збройного конфлікту.* Людство ще не виробило надійної протиотрути безапеляційності, яка зазвичай супроводить гегемоністські устремління володарів ядерних арсеналів, що вперто не бажають вирватися з полону імперських символічних систем. Оманливе відчуття вседозволеності й безкарності штовхає політиків на безглузді вчинки, які зрештою обертаються трагедіями і для їх власних народів.

2.8. Соціум пограниччя в умовах конфлікту ідентичностей

Міждержавні відносини обтяжені величезним спадком минулих конфліктів, війн, національних образ. Бар'єри та кордони на шляху взаєморозуміння можуть створювати недорозвинутість свідомості, провокувати традиціоналізм мислення, обертатися відлунням колишніх воєнних, етнічних, релігійних протистоянь. У такому разі відмінності здатні створювати конфліктні поля взаємодії і навіть призводити до кривавих сутичок. *Кожна країна, яка дбає про своє майбутнє, повинна уважно відстежувати стан латентної конфліктності у приграничних ареалах і розглядати проблему ймовірних ризиків у контексті загальних проблем національної безпеки.*

В історичному вимірі кордон виступає не лише як географічна, геополітична чи адміністративна, але й як *психологічна межа*. Навіть якщо офіційні обриси кордонів не змінюються, можуть змінюватися погляди на те, що ці кордони собою являють, чи є вони механізмом взаємодії, чи бар'єром, що захищає від зовнішніх впливів. Травмуючим чинником часто стають спогади про минулі функції кордону і пов'язані з ними несправедливості й образи; не випадково прилегли до кордонів регіони відзначаються, як правило, підвищеною соціальною напругою. Польський антрополог М. Герцфельд увів для позначення цього символічного простору поняття «*локальна теодицея*» — місце, ніби спеціально призначене для з'ясування несправедливостей світу, що нас оточує, і відшкодування тягаря відповідальностей і провин.

Суттєвою проблемою України, як і ряду інших країн, що виникли на пострадянському просторі, є незавершеність процесів національного самовизначення, яка обертається невизначеністю геополітичних орієнтацій і макроріоритетів. Те, що зазвичай вкладається у формулу багатовекторності, насправді є відображенням конкуренції втраченої радянської і новонабутих етнічної та регіональної ідентичностей, хитання між проєвропейським і проросійським векторами розвитку. Природно, що ці хитання чіткіше проявляються у регіонах, що історично сформувалися як прикордонні. Усталені категорії, які раніше використовувалися для визначення ідентичнісних маркерів, поступово втрачають цінність, а їх місце посідають нові форми самовизначення, що представляють собою *різні варіанти кризової ідентичності*. *В такому концептуальному полі легко відбувається ситуативне «переключення» культурних кодів, внаслідок чого виникають нові інтерпретації соціальної реальності.*

Соціальні структури прикордонних просторів характеризуються наявністю проявів певної мобільності внаслідок *рухливості «соціальних горизонтів»*. Як частини різних соціокультурних та геополітичних систем, регіональні соціуми, вступаючи в комунікацію з іншими «просторами», здатні *трансформувати кордони* до тих меж, в яких буде спостерігатися присутність «частини» своєї культури, свого соціального простору.

Внаслідок таких дій змінюється і трансформується конфігурація всієї первісної соціальної системи, вона розширюється та модифікується в результаті інкорпорації образів інших територій. Поступово нові просторові образи й символи починають відігравати домінуючу роль у світосприйманні людини — адже з ними асоціюється відчуття «дому». Водночас образи формують символічні кордони між «нашим» і «не нашим», і тому вони завжди емоційно насичені і здатні жити власним життям.

Кризовій регіональній ідентичності притаманний потужний адаптаційний потенціал, динаміка ідентифікаційних стратегій та множинність актуальних форм. Вони є проявом прагматичного підходу соціуму до способів перебування у дисфункціональному та трансформаційному просторі. Але кожний простір має свій специфічний ресурс складових (історичних, культурних, економічних, конфесійних), за наявності взаємодії яких і вибудовується власна логіка регіонального розвитку. У кризовому становищі в складній мультикультурній системі дуже швидко постає тип «гібридної» ідентичності, для якого кордони між «своїм» та «чужим» втрачають жорсткість і формуються умови для множинних форм самоусвідомлення та «культурного перехрещення». Особливої уваги потребують у пограничному просторі прояви «нав'язаної ідентичності», яка конструюється за допомогою культурно-освітнього впливу, публічної інформації та комеморативних практик.

На жаль, політика української держави у сфері консолідації і подолання суперечностей ідентичностей не мала системного характеру та позначалася ситуативністю, спонтанністю і фрагментарністю. Політична риторика відзначалася маніпулятивним характером; розроблювані концепції, стратегії, програми у більшості випадків не затверджувалися, а якщо й затверджувалися — не реалізовувалися. Перешкодами для згуртування українського суспільства продовжують залишатися соціально-економічна поляризація, фінансові випробування і колосальні матеріальні втрати, недовіра до органів влади з боку громадян, зовнішні ризики. Законодавча база щодо правового забезпечення запобігання конфліктності й функціонування механізмів консолідації нації потребує подолання внутрішніх суперечностей та негативних стереотипів.

Спроба пояснення феномена пограниччя лише політичними чинниками у контексті війн, економічної експансії метрополій чи сусідів не дає практично нічого. На атмосферу пограниччя впливає все: внутрішні адміністративні кордони, культурні контакти, стан регіональної самосвідомості, символи й міфи і ще багато чинників. Казуїстичність прикордонних просторів, які є відкритими системами і знаходяться в стані постійних змін, диктує застосування різноманітних ідентифікаційних практик (візуальних, поведінкових, комунікаційних) у конструюванні «символічних систем». Особливо небезпечною тут може виявитися недооцінка екзистенційних факторів, суб'єктивного самопочуття «людини на межі».

В соціальних науках феномен *«людини пограниччя»*, яка змушена перебувати в просторі двох світів одночасно і в обох відчувати себе «чужинцем», розглядається крізь призму *теорії «маргіналізації»* Р. Парка. Сформована ментальність за таких умов позначається втратою абсолютних авторитетів, наявністю стереотипних очікувань, демонстрацією афективної відстороненості, домінуванням ситуативної мотивації. Е. Хьюз для характеристики такого стану використовував поняття *«людина фронтиру»* і зазначав, що дослідження поведінки особи, мотивів її рішень, групових та особистісних пріоритетів, стратегій самоусвідомлення мають бути об'єктом моніторингу та соціологічного аналізу.

Природним і майже постійним станом в ареалах пограниччя є *соціальна напруга*. За В. Котигоренком, термін «напруга» видається найбільш адекватним визначенням прогресочинної форми взаємодії протилежностей. Напругу, з одного боку, можна вважати нормальною та об'єктивно зумовленою, а тому — неминучою, а з другого боку, її можна співвіднести з тим етапом зародження і розвитку конфліктної ситуації, коли ця ситуація ще не набула форми власне конфлікту — відвертого протиборства сторін. *Саме напруга, будучи індикатором предконфліктного стану, попереджає про небезпеку кризи і закликає до її відвернення. Переростання напруги, яка досягла певного критичного рівня, у конфлікт здатне започаткувати інтерактивний процес із розширеною та самостійною динамікою.* Світовий досвід дає чимало прикладів того, як легко при цьому порушуються механізми саморегуляції, як швидко тривожність переростає у безлад.

Часті зміни кордонів у минулому залишили по собі багато травм, які відчуються певними суспільними групами як трагедія приниження. За таких умов актуалізуються *архетипи жертовності*, які можуть мати небезпечний мобілізаційний (і такою ж мірою паралізуючий) потенціал. Рух психічної енергії тієї частини соціуму, яка відчуває себе скривдженою, спрямовується в русло пошуку ворога. У крайніх випадках лояльність до влади подається як зрада ідеалів. «Страждальницький дискурс» формує колективні фобії, здатні самі по собі сприяти ескалації конфлікту. І тут надзвичайно важливо з'ясувати, наскільки наскільки відчутно перебування на «межі» впливає на формування *«конфліктності життєвого світу»* людини (формула Ю. Габермаса) та створює оптимальні можливості взаємодії на пограниччях.

Травматичний досвід, за Й. Рюзенем, передбачає тяжку боротьбу за інтерпретацію. Подолання руйнівних наслідків травматичного досвіду — одне з першочергових завдань істориків. «Детравматизація через історизацію» може здійснюватися через категоризацію, нормалізацію, моралізацію, але наголос Й. Рюзен робить на важливості історично-теоретичних рефлексій. Історична наука в його баченні — це і є культурна практика детравматизації, «вона перетворює травму на історію». Сьогодні Україні конче потрібна

власна етика транскультурності на пограниччях — з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє у порівнянні з впливом кордону. *Орієнтація на культурну трансцедентність передбачає врахування як реальних контактів і взаємозалежностей, так і впливу знаків, символів, світоглядних систем. Гомогенна національна культура ніколи не була реальністю; тим більше вона не може бути такою після жахливих випробувань війною.*

Варто зазначити, що ані сам по собі концепт порубіжжя, що уже став звичним у регіональній аналітиці, ані модна формула «постколоніальності», не наблизять нас до розуміння усїєї складності українсько-російських відносин на сучасному етапі. Значно більш продуктивними у соціальному аналізі є застосування *концепції фрактального дуалізму*, вписаної у контекст дискурсивної історії. Неупереджений аналіз неспівмірних дискурсів створює надійний методологічний фундамент для розуміння «української кризи» у співвідношенні з глобальними політичними процесами, з одного боку, і специфічними обставинами «стикового пограниччя», з іншого. Сучасні реалії перетворюють світ на складну мозаїку мереж, осмислення якої мислиме лише на ґрунті нової наукової мови і нових методів соціального аналізу. Синергетичні підходи, як ніякі інші, відкривають шлях до осмислення просторової інваріантності як фактора впливу на суспільні цінності й поведінкові реалії.

Запропонований синергетикою принципово новий підхід до розуміння суспільних змін — як закономірного процесу переходу від хаотичної організації до впорядкованої і, навпаки, від впорядкованості до хаотичності, відразу ж зацікавив географів, економістів, фахівців з проблем народонаселення. З'ясувалося, що реальність аж ніяк не є ареною, на якій панує порядок, стабільність і рівновага: головну роль у світі, що нас оточує, відіграють нестійкість і нерівноважність. Баланс сил і дисбаланс загроз у сучасному світі складається під впливом інтеграційних і дивергентних процесів. За традицією сучасні держави міряються силою одна з одною, але водночас доволі виразніше дається взнаки тенденція пошуку моделей координації зусиль з метою ефективнішого управління ресурсами і гарантування безпеки. Фрактальні структури із властивою їм спроможністю комплексного означення процесів самоорганізації, являють собою універсальну модель для опису різноманітних багатовекторних систем. Визначення сутнісних властивостей фрактальних об'єктів набувають актуальності не тільки для філософської онтології, а й для соціальної філософії, філософії культури та політології. *Теорія фрактальності репрезентує великий практичний ресурс, пов'язаний із соціумом та соціальною динамікою, міграційними проблемами та закономірностями розвитку соціокультурного простору.*

Авторство терміна «фрактал» належить французькому та американському математику, винахіднику фрактальної геометрії, Б. Мандельброту,

який вкладав у нього смисл фрагментації систем, самоподібності фрагментів, схожості компонентів на самих себе. Фрактал — це об'єкт із фрагментів, які при довільному масштабуванні та поворотах виявляються подібними до самого об'єкта. У синергетиці та політології поняттям фрактал позначають частину якоїсь цілісності, здатної відтворювати специфіку останньої з певним коефіцієнтом подібності. Це стосується і простору людської діяльності: соціального, культурного, економічного, історичного, геополітичного. За О. Донченко, матрична фракталізація значною мірою визначає тип і характер самоорганізаційних процесів у будь-якому соціумі. Потрапляючи у фрактальний простір, людина чи група автоматично включається в атмосферу властивої йому матриці смислів і правил гри. Зрештою саме *відповідними фрактальними матрицями визначається напрям формування ідеологій та соціальних уявлень. Стан, який вкладається в поняття «фрактальний дуалізм», виникає там і тоді, де й коли люди зазнають впливу різноспрямованих культурно-цивілізаційних домінант чи гостро конфліктних центрів.* На субрегіональному й локальному рівнях він найчастіше дається взнаки у вигляді біполярності, яка водночас повторює або імітує ментально-ціннісну генетику обох (або кількох) спільнот, що виступають у даному контексті як взірцеві моделі.

З огляду на те, що основною властивістю фракталів є тотожність та подібність системи, в якій наступні чи подальші форми її самоорганізації нагадують за будовою попередні, фрактальним підходам притаманний потужний *прогностичний потенціал.* Маючи дані щодо відповідності певних процесів фрактальній логіці, за С. Соловйовим, можна спрогнозувати характер цих процесів для формування бачення ефекту. Очевидно, правильним буде й зворотне — обґрунтування характеру минулих процесів і застосовуваних при цьому складників на основі вже досягнутого результату. *Розуміння алгоритму дії мережевих структур соціальних фракталів та динаміки зростання фрактальності віртуальних культурних феноменів (міфів, архетипів, ідей, цінностей) обумовлює можливість переформатування соціального простору через актуалізацію або виключення певних аксіологічних образів.*

Фрактальна парадигма соціального аналізу забезпечує уведення проблеми українсько-російських відносин у контекст зіткнення протилежних за своїм змістом самоідентифікацій — *української національної і російської імперської.* За такого підходу сам українсько-російський кордон стає символом *несумісності орієнтаційних матриць — для України це своєрідне «огранювання» суверенітету і маркер ідентифікацій, для Росії — гальмівна перешкода на шляху омріяної реінкарнації імперського простору.* І якщо порубіжжя як ареал взаємовпливів продукує ціннісну амбівалентність, стимулюючи найрізноманітніші обміни смислами, то кордон однозначно виступає в ролі демаркаційного рубежа, символа-коду «боротьби на ураження» з одночасним спустошенням.

Проблема розмежування національних суверенітетів є головним стрижнем територіальних конфліктів та фундаментальною передумовою на якій базуються стосунки держав. Ще в середині ХХ ст. С. Джонс звертав увагу на те, що шляхи вирішення територіальних проблем закладені не у зміні лінії кордону, оскільки функції усіх кордонів однаково обмежують абсолютний суверенітет держав, а у змінах концепції національного суверенітету. Територія здатна відігравати роль не лише національного інтегратора; такою ж мірою їй притаманна негативно-обмежувальна функція відділення «своїх» від «чужих». У цьому розумінні кордон є не лише лінія політичного чи адміністративного розмежування, але й виразний символ-код. *Будь-яке переміщення кордону (і навіть непряма його загроза) можуть сприйматися як регрес чи деградація, ознака втрати суверенітету, спричиняти психологічні травми та соціальні конфлікти. Існування національної держави, як соціальної системи, великою мірою залежить від того чи здатна вона долати соціокультурні протиріччя, підтримувати баланс національних і регіональних інтересів.*

Сучасні конфлікти цінностей майже не підвладні традиційним методам врегулювання і швидко розростаються до рівня міжцивілізаційних протистоянь. Доктрини й інструменти миротворчої діяльності значною мірою девальвовані. Політологи дедалі частіше визнають: у конфліктах нового покоління мобілізація ресурсів відбувається на ментальному, ціннісному рівні, тому вони здатні об'єднувати величезні маси людей. Для провідних світових держав, що прагнуть глобального лідерства, сьогодні вигідніше зробити конфлікт керованим і потім використати його у своїх цілях, ніж сприяти його мирному розв'язанню.

Соціогуманітаристика ХХІ століття оперативно реагує на подібні конфліктогенні ознаки та прояви. У сучасній соціології сформувався окремий науковий напрям, який дістав назву «соціологія нестабільності». Він не орієнтований спеціально на дослідження чинника порубіжжя, але враховує його у виробленні методологій соціологічного й соціально-психологічного аналізу раціональної поведінки людини й соціальної групи в умовах невизначеності й у «зонах ризику». У фокусі уваги тут — нелінійні закономірності й синергійні механізми поведінки індивіда чи групи, зумовлені порушенням суспільної рівноваги.

Ідентитети на пограниччі — особливий, багато в чому специфічний об'єкт дослідження на межі історії, культурології, соціальної психології. *Людина в ситуації пограниччя зазнає впливу різних типів кордонів; багатоманітні сигнали «іззовні» вона пропускає через власний фільтр, перекодуючи їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується у такий «життєвий світ», він не відчуває дискомфорту і не прагне змін. Але не виключений і «ефект маргіальності», коли людина опиняється в ситуації дезадаптації і змушена виробляти*

для себе новий адаптивний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів. Загалом, згідно сучасних теорій соціокультурних систем та міжкультурних комунікацій у людини в ситуації пограниччя є вибір з чотирьох можливих альтернатив. Першою, найбільш прийнятною стратегією, є *інтеграція*. Другою виступає *асиміляція*, яка передбачає повну ідентифікацію із домінуючою культурою і втрату власної. Третьою є *ізоляція* — активний чи пасивний спротив асиміляції, найчастіше у вигляді або демонстративного відкидання «чужої» культури, аж до проявів сепаратизму або еміграції. Четвертою — *маргіналізація* — людина мусить миритися із «проміжним» станом, відчуваючи себе неорганічною частиною обох культурних традицій.

Дедалі частіше людина на пограниччі обирає *варіант міграції* — постійної чи тимчасової. У зонах порубіжжя виникає не лише інерція безперервного руху, а здійснюється звикання до цієї інерції. Доволі часто схильність до міграцій зумовлюється неймовірно складними, іноді й нестерпними умовами проживання на територіях, які стають майже постійним полем збройних сутичок, повстань, війн. Вимушене переселення на необжиті землі часто дає єдино можливий шанс на виживання. Видозміни кордонів укупі з нерозривно пов'язаними з ними міграційними процесами здатні руйнувати традиційні зв'язки і формувати нові статуси, ціннісні системи, особистісні контакти. Дистанція між культурними контактами і культурними конфліктами зазвичай скорочується до мінімальної.

Загалом можна констатувати: за умов соціальної аномії, яка в пограничних ареалах особливо дається взнаки, ідейно-духовна сфера соціуму піддається неабияким випробуванням. Процес конструювання ідентичностей у прикордонному просторі обумовлюється як його динамічними трансформаціями, так і ступенем і глибиною міжгрупових контактів та конфліктів. Багатовікове спільне проживання поруч або на одній території різних етносів, представників різних конфесій, носіїв різної ідентичності та ментальності у даному разі не об'єднуючий, а радше конфронтаційний фактор. *Як правило, у кожній із сторін, чий інтереси входять у конфлікт — своя правда, і кожна з таких «правд» має домінантні точки опори в історії.* Якщо ж узяти до уваги й суб'єктивні чинники — насамперед відмінні способи репрезентації минувшини, а також особливості політичної культури, пограниччя постають зонами підвищеної ризикогенності, ареною постійних випробувань лояльності й почуттів солідарності. Способи самоствердження, які формують колективну ідентичність, тут піддаються постійній «перевірці на міцність» і доволі часто її не витримують. Зате простір для звинувачувальної риторики на порубіжжях майже безмежний.

2.9. Гібридна війна в когнітивному просторі

Розвиток інформаційного суспільства спричиняє появу нових контекстів протистоянь та форм ведення війн, які породжують значну кількість правових, соціальних, моральних та психологічних проблем. Хоча мотиви війни, сформульовані ще Фукидідом (страх, гордість та вигода), залишаються незмінні, політичні й військові експерти доводять, що у наш час змінилася *філософія війн*. Сучасні війни — це війни за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, за їхньою поведінкою. На думку Б. Парахонського та Г. Яворської, це боротьба за домінування певних уявлень про світ та подій в соціальному й індивідуальному докільлі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній і думок. Війни стали просторовими, а не позиційними, якими були у своєму класичному вигляді; завдяки цифровим технологіям їх когнітивна територія поширюється на весь світ.

Гібридні війни — переважно динамічні, з охопленням величезних територій, військові операції в них проводяться на велику глибину. Тому звичайні оборонні споруди потрібні не стільки на самій лінії кордону, скільки на віддалі від 50 до 150 км вглиб території країни. Величезна протяжність українсько-російського кордону робить неефективними плановані урядом заходи щодо спорудження «Стіни» чи «Європейського валу». Експерти вважають, що гібридні війни стануть найбільш застосовним типом воєнних конфліктів у XXI ст., тому *вибудова специфічних «оборонних споруд» в інформаційному просторі та свідомості людей вбачається нагальним завданням*. Відповідно, когнітивний аналіз інформаційних технологій та ментальних практик, системно-аналітичний підхід до проблем дослідження особливостей протистояння російській агресії становить невід'ємну складову осмислення явища гібридної війни.

На відміну від традиційних, для гібридних воєн є характерним суттєве зміщення співвідношення військових та когнітивних вимірів. В процесі боротьби за ментальність та ідентичність населення, когнітивні впливи у сучасних війнах сягають найширшого масштабу. З метою легкого та швидкого засвоєння потрібної інформації, потрапляння її у свідомість чи підсвідомість людини, у практиці комунікацій широко застосовуються сучасні напрацювання психології. А в умовах, коли перспектива переконливої та остаточної військової перемоги над агресором є досить віддаленою, когнітивний вимір гібридної війни стає найбільш значущим стратегічним викликом. *У гібридній війні проти України Росія застосовує всі методи та способи, щоб розколоти українське суспільство, послабити національну стійкість і позбавити Україну її власної державності*. Для досягнення цієї мети використовується інформаційний фронт, спрямований на фальсифікацію української історії, зневагу до історичного минулого українського народу у його боротьбі за незалежність.

Феномен гібридної війни має два асиметричні модуси існування — фізичний і дискурсивний. Війни набувають сенсу і статусу війни лише разом з дискурсивними формами. У військовому вимірі українсько-російський конфлікт є просторово локалізованим, охоплюючи частину території України. Що ж стосується дискурсу цієї гібридної війни, то він репрезентується у глобальному вимірі. Інтерпретаційна складова війни реалізується за допомогою *семіотичних засобів*, які формують специфічний субнарратив та дискурсивний інструментарій, спрямовані на адекватне відображення політичних реалій. *Формування цілісного історико-політичного нарративу гібридної війни є одним із шаблів конструювання національно-державної ідентичності, створення стрижня смислового протистояння у соціально-політичних процесах.*

Особливості сучасних гібридних воєн, які виразно проявляються в Україні, у загальних рисах зводяться до декількох основних параметрів. Зона війни практично не є відділеною від цивільних об'єктів і мирно налаштованого населення, за таких умов надзвичайно важко чітко визначити лінії розмежувань і гарантувати бодай мінімальний рівень безпеки для громадян. Не піддається точному обрахунку й кількість вимушених переселенців. У конфлікт втягується багато нерегулярних військових формувань, інколи нікому не підконтрольних. Постраждала сторона іменує їх бандитами й терористами, нападники бачать у них ополченців, добровольців, а то й «народних героїв». Про якісь обмеження й правила (закони війни) доводиться забувати. Активізація дискусій на теми пріоритетності збройних чи дипломатично-правових методів розв'язання конфлікту стає додатковим фактором поляризації в суспільстві. Незалежно від того, які чинники (етнічні, станові, ціннісні) лежать в основі конфлікту і які мотивації декларуються, домінуючу роль у ньому одразу ж, як правило, починають грати сили зовнішнього тиску.

Керуючись власними геополітичними інтересами, провідні політичні актори на світовій арені використовують гібридні війни як з метою демонстрації сили, так і з наміром дістати для себе якісь реальні політичні дивіденди — аж до територіальних надбань. Оскільки при цьому оголошення війни обидві сторони конфлікту уникають, на поверхні гібридність сприймається як «*війна за домовленістю*» (*proxy war*). Країна-нападник сподівається у такий спосіб розширити фронт власних можливостей у досягненні заздалегідь визначених цілей, а в разі невдачі — уникнути відповідальності за скоєне. Однак додаткові складності для неї виникають у разі появи «народних» збройних формувань, що у підсумку тяжіють до цілковитої непідконтрольності.

У «сірих зонах» безвладдя події розгортаються, як правило, за найгіршим сценарієм — з бездумними постійними обстрілами, руйнуванням промислової інфраструктури та стратегічних об'єктів, мінуванням величезних територій. Десятки тисяч життів, мільйони біженців, катастрофічне зростання

тяжкої інвалідності, невротизація дітей, значна частина яких позбавлена можливості вчитися — це лише найбільш наочні з трагічних наслідків гібридних воєн. Не меншу небезпеку становить «розповзання зброї», почастищення поза межами безпосередніх воєнних дій різного роду хуліганських вчинків з кримінальним контекстом, ксенофобських проявів тощо.

Поляризація інтересів і нарощування агресивності в суспільстві стимулює вихід за межі прийнятних методів ідеологічного суперництва й неймовірно загострення маніпулятивного впливу з боку агресора на стан масової свідомості — як на території конфлікту, так і у межах власної країни. У «*консциєтальній війні*» (термін Ю. Громенка) не діють ніякі запобіжники проти спрощень і викривлень, а звуження джерел інформації поглиблює ефект деінтелектуалізації й деморалізації до рівня, що загрожує національній безпеці в усіх втягнутих у конфлікт країнах. Таку війну ще називають *смысловую (war of perception)*, бо її сутність становить боротьба за потрібні політичним акторам смисли. *В Україні вона вже призвела до формування полярних світоглядних позицій у масі населення України і РФ, що неминуче ускладнить пошук компромісів і шляхів примирення після закінчення воєнних дій.*

Специфіка гібридної війни полягає у тому, що цілковита воєнна перемога, на відміну від традиційних воєн, буває в ній неможливою для жодної зі сторін. Це посилює значення когнітивних смислів, які формуються за допомогою дискурсивних засобів, і важливості перемог у ментальних вимірах конфлікту. У гібридних війнах, за В. Горбуліним, не зовсім доречним є поняття «перемога» — радше варто говорити про підтвердження суб'єктності держави та її стійкості — політичної, економічної, військової, інформаційної. Саме тому одним з першочергових завдань істориків є з'ясування усіх обставин початку гібридної війни — приводів і причин, мотивацій і спекуляцій. Також варто акцентувати увагу на дослідженні технологій впровадження соціального архетипу в свідомість людини, програмування та перепрограмування її психіки та ментальності. *Адже зміна архетипів здатна відігравати вирішальний вплив на вибір культурних цінностей і орієнтацій, а міфологізована свідомість набагато краще піддається дії маніпулятивних технологій з метою формування потрібних переконань та пріоритетів.*

Онтологічна невизначеність ситуації екзистенційного українсько-російського протистояння пов'язана із зіткненням різних моделей інтерпретацій подій і розуміння реальності. Діючи майже непомітно, *конфлікт інтерпретацій* має потужну руйнівну силу, наслідки якої можуть бути непередбачуваними. Сьогодні важливо усвідомлювати, що інформаційна агресія — це беззаперечний факт нашої реальності. Розвиток комунікаційних технологій та засобів зв'язку у поєднанні з агресивною політикою Росії відіграють роль потужних чинників некритичного сприйняття сучасної соціотрансформаційної динаміки, блокування оцінки реального перебігу подій та відповідного

програмування реакції цільової аудиторії. Відсутність когнітивних бар'єрів у громадській думці та індивідуальній свідомості спрощують дієвість маніпулятивних атак та технологій, які часто застосовуються у комплексі із економічними, воєнними, політичними засобами, що значно посилює їх дію на суспільну свідомість та ускладнює спротив.

Сучасний інформаційний простір України стає середовищем для формування ціннісних орієнтацій та специфічних смислів, нових мовних конструкцій та образів. Той чи інший центр тяжіння, помножений на своєрідний «тиск середовища», здатен навіть проти волі індивіда коригувати оціночні ракурси. Наслідком є те, що *мотивація поведінки людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією*. Історичні образи, що формуються у дискурсивних практиках у вигляді «картин-репрезентацій», мають властивість швидко відокремлюватися від суб'єктів пізнавальної діяльності, формуючи багато в чому ілюзорний світ символів, знаків, культурних кодів.

«Територія образів» останнім часом незмірно розширилася — від образів влади до образів країн і регіону, від образу «іншого» — до образу «ворога». Візуалізація заміщує реальну картину штучною конструкцією, фантомом, знаком, і лише від чесності й порядності історика чи публіциста залежить, наскільки знак відбиває реальність. Нездорову конкуренцію професійному експертному знанню створюють різні «гібридні» моделі, що відтворюються у соціальних мережах, блогах, веб-сайтах. Наступ імітаційності на науковий пошук явно ускладнює процес реалізації гуманітарними та соціальними науками своєї критичної функції.

В такому контексті інформаційну агресію треба сприймати як *війну проти ідентичності нації, її ідеології, історії та культури*. Вплив на свідомість *спотвореним словом і викривленим образом має негативний мотиваційний потенціал, який вражає духовні сили суспільства та моральні традиції*. Постійне й активне насадження інформаційної агресії викликає порушення соціально-економічних процесів та зв'язків, призводить до загибелі держави та деморалізації населення. Ідентичнісні пріоритети, як елементи сфери цілеспрямованої діяльності та позиціонування, становлять базову основу для самоідентифікації як окремого індивіда, так і локального соціуму. Якщо внаслідок маргіналізації значної частини такого соціуму вони вимальовуються невиразно або набувають форми подвійної, «гібридної» ідентичності, ймовірність конфліктів різко зростає. *Майбутнє країни, її історична перспектива залежить від того, ким себе вважає її народ — самостійним суб'єктом, який визначає власне майбутнє і долю, або ж ідентифікує себе з іншим народом, з яким має об'єднатися*.

В ході гібридної війни активно відпрацьовуються технології інформаційного насилля з використанням прихованих форм впливу на системи управління, соціальну свідомість та ментальність населення. Практика *інформаційно-психологічного протиборства* стала звичною та системною

і тому осмислення принципів, моделей та механізмів його здійснення має входити до стратегічних пріоритетів зовнішньої політики держави. Концепції інформаційного протиборства передбачають ведення дій на воєнному та державному рівнях. Акції на державному рівні пов'язані з послабленням позицій конкуруючих держав, порушенням системи національного управління, створенням в країні противника атмосфери бездуховності, маніпулюванням суспільною свідомістю і політичною орієнтацією. За інтенсивністю, масштабами і засобами, які використовуються у практиках інформаційного протиборства виокремлюють *інформаційну експансію* (діяльність із досягнення інтересів методом безконфліктного проникнення в інформаційну сферу), *інформаційну агресію* (незаконні дії однієї із сторін в інформаційній сфері, спрямовані на спричинення відчутних негативних наслідків) та *інформаційну війну* (розв'язання суспільно-політичних, ідеологічних, територіальних та інших конфліктів).

Проблема адекватного розуміння подій та їх інтерпретацій в ході гібридної війни набуває особливої значущості з огляду на те, що в контексті інформаційного протистояння *конфлікти інтерпретацій можуть використовуватися в якості різновиду зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій*. Когнітивні дисонанси у питаннях ідентичності, інтерпретаційні суперечності, наявність численних неузгоджених назв, полярні версії розгортання подій та діаметрально протилежна термінологія лише посилюють протистояння сторін. Наративна війна Росії проти України є специфічним виміром загальної гібридної війни, тому творення нових вербальних засобів та використання *мови ворожнечі (hate speech)* має бути врегульовано на законодавчому рівні. Важливо постійно наголошувати на тому, що термінологія, яка цілеспрямовано застосовується спецслужбами РФ — це інструмент інформаційної війни, а вживання подібної риторики сприяє підживленню російського антиукраїнського наративу та посиленню російської пропаганди. Її поширення в українському інформаційному просторі працює на формування відповідних смислових конструкцій, а свідоме використання мови ворожнечі провокує конфліктні ситуації та продукує наративний образ, який виконує певну символічну функцію і діє на колективну підсвідомість, тобто безпосередньо впливає на вчинки людей.

Проявом та наслідком використання мови ворожнечі в українському інформаційному просторі в контексті агресивних дій РФ щодо України стали зміни, які стимулювали появу *консцієнтального виміру* гібридної війни. Він зорієнтований на системне застосування «гуманної зброї», завдяки якій можливе вирішення геополітичних криз «без жодного пострілу» та утвердження своєї методології за допомогою якої можна змінити картину світу протилежної сторони в заданому напрямі. Консцієнтальна війна — це технологія роботи із свідомістю, тому у такій війні мова є особливою зброєю. Саме за її допомогою дезінтегрується комунікативне середовище,

формується нові світоглядні «фрейми», які зумовлюють інтерпретацію або конструювання фактів, визначають систему цінностей та оцінок. Мова ворожнечі ніколи не віддзеркалює об'єктивну ситуацію, а її активне використання щодо будь-якої країни свідчить про наявність інформаційної агресії. Дискурс гібридного конфлікту не обмежується лише медійною сферою, він виходить далеко за її межі, охоплюючи широкий простір соціальних комунікацій. Інтерпретація подій у конфліктологічних дискурсах залежить від того, яким чином вони концептуалізуються. Різні наративні схеми характеризуються відмінними трактовками подій та характеристиками дійових осіб. Вибір мови та термінології гібридної війни обумовлює відповідні інтерпретаційні схеми та визначає згідно з ними учасників протистояння (противників та союзників, ворогів і друзів, місцевих жителів і біженців, партизан і колаборантів, «своїх та «чужих»)) та характер відносин, що їх пов'язують.

Гібридний конфлікт є формою когнітивної війни, де *боротьба ведеться за програмування, та особливо — за перепрограмування мислення, в результаті якого повністю змінюються мовні конструкції й норми, формується свідомість, нездатна на відсторонене критичне судження*. Інтерпретаційна складова гібридної війни реалізується за допомогою вербально-семіотичних засобів, які найвиразніше проявляються у символічному обрамленні. Досліджуючи місце і роль символів в колективній політичній практиці, філософи доходять висновку про символічне управління суспільством. Дуальність символізму вбачається в тому, що в світлі функціонального аналізу символи постають одночасно і як інструмент інтеграції, і як знаряддя дезінтеграції політичної спільноти. Дискурси як мережеві знакові системи утворюють символічні сфери, що мають свої кордони та прикордонні області. Символи перебувають у постійному русі, взаємодії та конфлікті з іншими символами, ведуть між собою безупинну конкурентну боротьбу за означування, за перемогу певного способу інтерпретації. Зіткнення пояснювальних символічних моделей призводять до соціальних антагонізмів.

Рецепції гібридної війни у суспільній свідомості великою мірою визначаються застосовуваними в її ході *символічними кодами*. У політичній естетиці і в суміжних галузях наукового знання дедалі частіше використовується поняття *емпатії* як інтелектуальної ідентифікації з досвідом «іншого», здатної виконувати функції соціальної та політичної інтеграції чи дезінтеграції. На критеріях емпатії будується поділ на «своїх» і «чужих» і відповідно здатність до співпереживання чи відторгнення. На її фундаменті в кінцевому рахунку вибудовується соціально-статусна категоризація суб'єкта чи групи, як і вміння поділити іншу точку зору. *Спільноту, яка не має усталеної системи загальноприйнятних цінностей, підстерігає чимало пасток, вона ризикує потрапити у сильне гравітаційне поле іншої ідентичності і сприйняти її*

культурні цінності як власні. Слабкий опір асиміляційним процесам може завести її у тенета національного негативізму, як правило, сполученого із бездуховністю.

Внаслідок гібридної війни доведена до крайньої межі ступінь поляризації у суспільних настроях. Політичні й наукові дискурси стали не просто емоційно забарвленими, але й підвладними логіці бінарних опозицій на психологічному рівні. Люди у своїй масі стають заручниками почуттів незахищеності, руйнування соціальних зв'язків, ущемлення прав особи. Така психічна налаштованість створює сприятливий ґрунт для «кодування стереотипами», базованими на розмежуванні «своїх» і «чужих», формуванні у суспільній свідомості «образу ворога». Як наслідок, вона супроводиться поширенням агресивності та примирливим ставленням до насильства. Наративні ресурси відіграють неабияку роль у протиборстві із супротивником, вони активно впливають на суспільство, цілеспрямовано формуючи його свідомість, сприяють актуалізації певних дій з об'єднувальним чи роз'єднувальним потенціалом.

До наявної конфліктної ситуації застосовний і такий викривлений образ «іншого», який зазвичай передається поняттям *ресентимент*. Уведений у науковий обіг Ф. Ніцше для передачі ціннісних деформацій у людській уяві, цей термін виявився продуктивним в аналізі на психологічному рівні міжетнічних та міжконфесійних відносин. У французькій мові, звідки він запозичений, цей термін слугує на означення цілого комплексу негативних емоцій, таких як злостивість, заздрість, ненависть, ворожнеча. Про ресентиментні реакції говорять тоді, коли навіть на підсвідомому рівні людина чи група зневажливо ставиться до іншої системи поглядів і «чужих» цінностей. Вони небезпечні саме тим, що апріорно виникають у підсвідомості, а в активній фазі конфлікту перетворюються на інструмент впровадження агресивності, насильства, жорстокості під прикриттям патріотичної риторики. Люди, підвладні ресентиментним емоціям, є органічно несприйнятливими до раціонального мислення і будь-яких компромісів. Доволі часто такий тип поведінки компенсує відчуття власної неповноцінності у порівнянні з «іншим». Ресентимент сприяє індукції масових психозів, масової істерії і далеко не в останню чергу ксенофобії.

Ідентичнісні пріоритети — базова основа для самоконтролю та самореалізації як окремого індивіда, так і локального соціуму. Якщо внаслідок маргіналізації значної частини такого соціуму вони вимальовуються невіразно або набувають форми подвійної, «гібридної» ідентичності, ймовірність конфліктів різко зростає. За М. Шульгою, духовний світ маргінала конгломеративний: від одних цінностей він відцурався, інші не засвоїв. Звідси переважання ущербності, комплексу неповноцінності, а це, в свою чергу, веде до агресивності, немотивованої жорстокості. Втрата коренів та культурних опор робить маргінала особою з *втраченою ідентичністю*.

Втративши своє «я», він готовий злитися з чужим «я», яке видається йому авторитетним. Явище незатребуваності або втрати потенціалу етнічної культури, як правило, супроводжується дефіцитом компетентності у сфері нової культури (міської субкультури або просто іншої етнічної культури).

У контексті неврозів і страхів, які породжуються нестабільністю і розбалансованістю звичних основ суспільного життя, поняття «криза», що раніше сприймалося як метафора, набуло статусу основоположної світоглядної категорії і стало одним із ключових концептів соціогуманітаристики. Наука навчилася аналізувати фази кризи, прогнозувати її наслідки. Але проблемне поле цієї категорії належним чином не визначене — насамперед тому, що відсутнє уявлення про «нормальність», з якою має порівнюватися кризовий стан. Очевидно, що кризова ситуація, яка склалася в Україні потребує ґрунтовного порівняльного психологічного дослідження. Тут дуже доречним може стати інтроспекція (*introspectare*) — метод, що дозволяє дивитися всередину, шукати власні почуття, плекати роздуми. У баченні А. Киридон, людська пам'ять влаштована подібно до гіпертексту; вона лінійна, фрагментарна і довільна у виборі «асоціацій», мозаїк пам'яттєвих гетеротопій, чинника випадковості. Рефлексії й самоаналіз, з одного боку, і рецепції з ігноруванням запозичених з принципів міжнародного права, з другого, дають змогу подивитися на інтроспекцію як метод пошуків власних почуттів, роздумів, асоціацій, а головне — власного бачення «взаємоневизнання» й тривожної невизначеності. Вибір долі поки що простежується в міру наростання підвищеної конфліктності та нових зсувів у колективній свідомості суспільства.

Інтроспекційна специфіка формування української національно-громадянської ідентичності вкладається у схеми, апробовані на десятках європейських (і не лише європейських) держав. Питання «хто такі українці і чого вони хочуть?», поставлене М. Грушевським на початку ХХ ст., бентежить уми й досі, час від часу зринаючи не лише в історичній публіцистиці, але й у статтях провідних науковців. Своєрідний «когнітивний дисонанс», у стані якого опинилися частини до краю поляризованого українського соціуму, руйнує не лише підвалини цивілізованого співжиття, але й ту систему понять, які мають їх цементувати. Різні політичні сили вкладають різний зміст у категорії свободи, демократії, патріотизму, толерантності. Створюється сприятливе живильне середовище для нестримного популізму, з одного боку, і соціального цинізму, з другого.

Низький рівень політичної і правової культури, атмосфера моральної безнормативності обернулися небезпечним *розмиванням ціннісних критеріїв*. Приземлюються мотивації, втрачається грань між законним і незаконним, припустимим і неприпустимим. Люди готові захищати «своїх» навіть попри здійснені ними злочини. Все це руйнує нормальну тканину соціального співжиття. За таких умов, як застерігав У.Бек, ризики множаться за законами розширеного відтворення, стають вибухонебезпечними. Деваль-

вуються поняття культури довіри й відповідальності, а несприйняття інакшості у системах світобачення стимулює психологічну готовність до застосування зброї.

Надзвичайно складно сьогодні відшукувати відповідь на питання: якими мають бути моделі примирення? Ясно, що відтворення миру й спокою потребуватиме часу; очевидним є і те, що соціуму доведеться пройти через певний період негативного миру, базованого на компромісах. Якщо ж говорити про ідеал позитивного миру, то за сучасних умов він чимось нагадує кантіанську максиму «вічного миру», настільки ж умоглядну, наскільки утопічну. Утім, у І. Канта можна запозичити й доволі тверезу думку: справа не в тому, реальний «вічний мир» чи не реальний. Набагато важливіше діяти так, ніби реальним є те, чого немає.

2.10. Ризикогенний потенціал українсько-російського пограниччя

Існування національної держави, як соціальної системи, великою мірою обумовлюється здатністю поборювати соціокультурні протиріччя, підтримувати баланс державних, національних і регіональних інтересів. Неймовірна напруга пристрастей навколо українсько-російського протистояння ставить перед суспільною думкою безліч теоретико-методологічних і практичних проблем, пов'язаних з осмисленням і оцінкою того, що відбувається на наших очах. У тісний клубок сплелися проблеми геополітики й етнічності, модернізму й архаїки, свободи й безпеки, гідності й безчестя, неприкритого насильства й підкилимних інформаційних маніпуляцій. Найбільшим випробуванням піддається проблема цінностей у їхньому співвідношенні з інтересами, основи моралі девальвовані, антикультура дедалі частіше бере гору над основами цивілізованого співжиття. А проте хоч яким би проблематичним уявлявся вихід із наявного глухого кута, найгіршою стратегією для вітчизняної соціогуманітаристики було б відсторонення, бодай тимчасове, від серйозної аналітики, перехід на позиції спостерігача. *Мусимо не лише дошукуватися глибинних коренів того, що відбулося, але й простежувати «промені світла в кінці тунелю».*

Цікаві міркування щодо ризиків межовості і пристосування до явищ розколу пропонують М. та Л. Алексієвці й М. Юрій. Межові цивілізації, до числа яких належить Україна, розглядаються ними як самостійний стійкий історичний тип з *незавершеною синтезу* як його постійною рисою. «Ці цивілізації характеризуються зіткненням якісно різних полюсів цивілізаційного розвитку, тим самим вони є фактором історичної турбулентності, цивілізаційними виразами, що викликають постійне обурення, причому в найрізноманітніших сферах, починаючи від економіки і закінчуючи психологією». Аналіз такого розколотого суспільства, доводять вони, вимагає іншого специфіч-

ного рівня абстракції — з врахуванням як своєрідної цивілізаційної самотності, так і «невротизації» соціального типу, а також примхливого поєднання протилежних елементів лібералізму та традиціоналізму. Україна є проміжною цивілізацією, через душу і тіло якої розкол пройшов разом з державністю та прийняттям християнства. Утворився своєрідний гібрид, особливість якого полягає, однак, у тому, що розколоті частини суспільства прагнуть не довести розкол до логічно можливої крайньої форми, зберегти інтеграцію суспільства (хоча така штучно збережувана єдність має ознаки патологічного характеру і несе небезпеку постійної дезорганізації). Нездатність до синтезу якоюсь мірою компенсується симбіозом. Але розкол за таких умов *набуває особливо важкого, затяжного плин, стає «хронічною хворобою» суспільства.*

Цивілізаційна межовість означає *«розхитаність»* поведінкового стереотипу, часто породжує синдром «блудного сина», неукоріненість, своєрідну ностальгію за чужими культурними образами, схильність до наслідування. Національна свідомість нерідко впадає у гріх історичного волюнтаризму. «Специфіка розколу не в самому факті політичного конфлікту, а в тому, що в Україні ця боротьба приховує за собою боротьбу навколо існування державності, боротьбу державності та додержавної стихії. *Розкол постійно відновлюється, якщо розколотою виявляється особистість.* Гібридний ідеал дає можливість сакральній владі змінювати інтерпретацію добра і зла та у певних межах маніпулювати масовою поведінкою».

Порубіжжя як території «по обидва боки кордону» традиційно прийнято розглядати як результат багатовікових контактів і створений на його основі «ансамбль невидимих зв'язків» (П. Бурдье). Але досить уважно подивитися на порубіжні ареали під кутом зору взаємотяжіння й взаємовідштовхування культурних традицій, моделей поведінки, символічних систем, щоб дістати аргументи на користь спеціального дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів із власною регіональною ідентичністю. Доволі часто на ситуацію у таких регіонах впливає чинник, який Р. Брубейкер позначає формулою «зовнішня національно споріднена держава» (*external national homeland*). Точніше, на наш погляд, говорити тут не про чинник національної спорідненості, а про відлуння амбіцій колишніх метрополій. Динамічні політичні настанови «споріднених держав» продукуються, за Р. Брубейкером, неспівпадінням культурних і політичних кордонів і базуються на аксіомі колективної національної державності; остання виходить за межі кордонів і громадянства, будучи підкріпленою ідеєю відповідальності не лише за власних громадян, але й за етнічних родичів в інших державах. Міра цієї відповідальності й ступінь підтримки «іноплемеників» може бути предметом дискусій. Але в принципі позиція «зовнішньої національної спорідненості» становить фундамент своєрідного «тріадичного зв'язку», в якому перебувають «націоналізуюча» держава, колишня метрополія і націо-

нальні меншини. Будь-яка випадковість у такому просторі здатна запуснути небезпечний маховик протистоянь.

Ясна річ, не варто застосовувати до усіх пограничних соціумів універсальну шкалу вимірів. Але не можна не бачити того, що суспільний феномен порубіжного соціуму, який перебуває на перетині цивілізаційних чи культурних кордонів, має власну *логіку розвитку, обтяжену додатковим потенціалом конфліктності*. Як правило, пограничність супроводиться порівняно високим рівнем політизації етнічності. Місцеві еліти мають потужні етнізовані верстви з великими матеріальними і символічними ресурсами. Свій високий статус у суспільстві вони намагаються закріпити нарощуванням не лише фінансового, але й етнічного капіталу. У ряді пограничних регіонів, особливо обтяжених минулим травматичним досвідом, етнічна й регіональна ідентичності потужніші порівняно з національно-громадянською.

У Російській Федерації пошук національної ідеї відбувався доволі успішно. Реставраторські ідеї зазвичай здобувають підтримку у суспільній свідомості після відчутних поразок, а саме такою для більшості росіян став крах СРСР. Тому компілятивна ідея з імперсько-шовіністичним змістом, закамуфльована пріоритетами «величі», «відродження», «згуртування співвітчизників» для багатьох виявилася притягальною. Озвучувана першою особою держави з іміджем «сильного правителя», вона стала основою державної стратегії, підтримуваної переважною більшістю населення.

Здавалося б, що стократ тиражовані рецепції «єдності» після розпаду СРСР повинні були стимулювати якщо не аналогічні, то принаймні схожі моделі самоідентифікації Росії й України. Але бачення цього розпаду в Росії як «найбільшої геополітичної катастрофи століття», «справжньої драми» для російського народу, а в Україні — як тріумфу споконвічних народних прагнень, спричинило принципову неспівставність російського й українського ідентифікаційних проєктів. На сутність першого пролив світло заступник міністра закордонних справ РФ Г. Карасін. Російське розуміння «нового суверенітету» у його баченні постало як проблема відповідальності Росії за долю 30 млн. «співвітчизників», які не з своєї волі опинившись поза межами Росії, зберегли прихильність до російської культури й мови». Російський ідентифікаційний проєкт, гегемоністський та амбітний з часів свого виникнення у XVIII ст. вирізнявся сильними тенденціями до централізаторства з месіанським присмаком. Як констатували вітчизняні політологи О. Дергачов та С. Макеєв, «консолідація держави як імперії потребувала авторитарного правління і, зважаючи на «історичну традицію в масовій свідомості», частково легітимізувала його». Російський націоналізм, який обслуговував імперські настрої, став неофіційним стрижнем державної ідеології, але не набув при цьому акцентованого етнічного характеру.

Що ж до України, то для неї з самого початку основною була проблема готовності до реальної незалежності, повноцінного використання націо-

нального суверенітету. Інша річ, що для більшості політичної і особливо бізнесової еліти зручною і достатньою є така державність, яка забезпечує їхній статус і привілеї. Значний сегмент українського суспільства успадкував знижений потяг до повноцінного національного життя. Російський вплив в Україні дедалі більшою мірою ґрунтувався вже не стільки на історичній, мовній, культурній, ментально-психологічній близькості обох народів, скільки на спільності інтересів політичної та владної бізнес-еліти. Оскільки ж Україна надто довго копіювала російську модель суспільно-політичного розвитку, у вирішальний момент вона виявилася практично неготовою до суверенного існування.

У 2003 р., оголошеному роком Росії в Україні, найбільш уживаним оціночним критерієм для характеристики українсько-російських відносин був концепт «стратегічного багатовимірного партнерства». Навряд чи комусь тоді могло спасти на думку, що всього через 10 років ці відносини опиняться в полоні стихії збройного протистояння і про партнерство доведеться забути надовго. Для України збройний конфлікт, що переріс у гібридну війну, обернувся втратою не лише значної частини економічного потенціалу, але й загрозами політичній суб'єктності. За висновком спеціального уповноваженого Федерального уряду Німеччини з питань німецького головування в ОБСЄ Г. Ерлера, конфлікт в Україні і навколо України є найтяжчою кризою європейської безпеки після закінчення холодної війни. Із цим конфліктом у центр Європи повернулося насильство, руйнування і вимушені переселення. «Найважливіша валюта міжнародної політики — взаємна довіра — на тривалу перспективу серйозно пошкоджена». Кінцевою метою РФ у гібридній війні є відновлення російських позицій у колишній радянській зоні впливу з тим, щоб «на рівних» конкурувати зі США, принаймні у військово-політичній сфері. Ідеологічним прикриттям цієї стратегії виступає риторика захисту «унікальної російської цивілізації» і російського народу як «здорової частини людства» від екзистенційної загрози з боку Заходу.

Як вважають фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, російська агресія проти України, анексія Криму та окупація окремих районів Донбасу розпочали *нову еру стимульованих міжнародних конфліктів, посилили дію наявних в міжнародному безпековому середовищі негативних чинників і запустили додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади світового порядку*. «Війна на Донбасі, спровокована агресією Росії, має чіткі ознаки цивілізаційного конфлікту. Вигідне географічне положення України як великої транзитної артерії, своєрідного мосту між Європою та Росією останні два десятиліття розглядалося як суттєва політико-економічна перевага, але в умовах геополітичного протистояння воно стало для нашої держави джерелом нових проблем. Україна, перебуваючи фактично між молотом та ковадлом, ризикує стати ареною тривалого геополітичного протистояння Росії та країн Західного світу на чолі із США».

Те, що механізми розуміння тотожності і відмінності у зонах погранич є розмитими й неусталеними, легко продемонструвати на прикладі збройного конфлікту 2014 р. на Сході України. Для мешканців Донбасу ідентифікаційний вибір завжди був проблемою; тяжіння до Росії доволі часто виявлялося сильнішим, ніж довіра до київської влади. Регіональна ідентичність тут вимальовувалася невиразно, але у своїй основі була «залишково радянською». Зміни у владній верхівці, що відбулися в лютому 2014 р., були сприйняті у регіоні як реальна загроза власним життєвим цінностям, а тому приклад «безкровної» інтеграції Криму у російський політичний простір виявився для багатьох притягальним. На фоні загальної дезадаптації та дезорганізації відцентрові процеси швидко набули сепаратистського забарвлення. І навіть коли з'ясувалося, що Росія не має наміру анексувати Донбас, автоматично спрацював комплекс «самоствійності» — самопроголошені Донецька й Луганська «республіки» зберігали для багатьох притягальність принаймні як символ дистанціювання від київської влади. Хоча, як точно підмітив філософ і письменник з Луганська О. Єршовенко, сепаратистські настрої «пересічних луганців» — це здебільшого відображення політичної безграмотності й безпорадності. «Те, що хоче сказати Донбас, належить до області не висловлюваного».

Розколотий простір пограниччя продукує як нові форми обміну досвідом і змагальності, так і нові ризики, утопічні моделі, несправджені очікування. А водночас — на когнітивному рівні — і нові методологічні проблеми, пов'язані з визначенням концептуального статусу кожного конкретного топосу. *В українсько-російських відносинах переорієнтація з умовної парадигми порубіжжя на парадигму кордону відбулася зі вступом російської агресії в активну фазу. Поляризація суспільних настроїв сягнула апогею — ті, хто ідентифікує себе з «українськістю», категорично відкидають ціннісно-нормативну систему «русского мира», і навпаки, адепти «русского мира» розглядають усе українське під кутом зору «несправжності» й зомбування.* Відтак не стільки образ пограниччя, скільки нова «кордонна філософія» набула значення онтологічного пояснювального концепту.

Сказане дає чітке уявлення про те, що чинник порубіжності, з його потужним впливом на ментальність і поведінкові реакції, має *довготривалу дію*, яка не вписується в однозначні характеристики. Специфічні особливості погранич, створені нашаруванням різних традицій, геополітичних впливів, за давних кривд, стимулюють підвищений науковий інтерес до осмислення їх ризикогенних чинників. Звернення до конкретного досвіду порубіжних спільнот переконливо свідчить: історичний процес значною мірою визначається конкретикою співіснування людей на міждержавних і міжцивілізаційних стижах, у зонах активних контактів. І хоч ці контакти, створюючи для людей додаткові шанси, породжують і відчутні небезпеки, пограниччя незмінно виступають як ареали підвищеної соціальної мобільності та конфліктності.

III. ЗАКЛЮЧНА ЧАСТИНА

Висновки, узагальнення й рекомендації, котрі впливають зі студіювання циклічних концептуалізацій, соціокультурних / цивілізаційних уявлень, ідентифікаційних символів і означень, теорій соціокультурної рубіжності та стратегій «перехресної історії» є досить багатоплановими та взаємодоповнюючими, хоч і різнорідними за змістом і продукованими смислами. Вони представлені у низці послідовних і взаємопов'язаних між собою формалізованих позицій, а також подаються у світлі відповідних макроконтекстів української минувшини.

3.1. Висновки

1. На зламі XIX—XX ст. розгортається поступова зміна уявлень щодо соціокультурної / цивілізаційної належності України в українській суспільно-політичній та історичній думці. Відбувається перехід від ототожнення зі східнослов'янською соціокультурною спільнотою до прагнення окреслити розрізнення, передусім щодо Російської імперії. Ці метаморфози репрезентовані у вигляді різних перехідних форм або суперечливих означень, які відображали нашарування уявлень, що передавалися у вигляді подвійної соціокультурної належності і т.п. Зокрема, ширяться взаємодоповнюючі, перехресні проєкції соціокультурної належності — православна / східнослов'янська / східноєвропейська / українсько-руська. Зрештою *соціокультурні / цивілізаційні уявлення дореволюційної доби (до 1917) вирізнялися непослідовністю й багатозаровістю, проте дедалі частіше означували русько-слов'янський і руський світи як «чужі» і ворожі соціокультурні ідентичності.*

2. Українська революція 1917–1921 рр. згенерувала масштабний злам традиційних соціокультурних уявлень і цивілізаційних образів. Це виявилось в тому, що *пріоритетна увага суспільно-політичної та історичної думки концентрувалася не тільки на подальшому ствердженні соціокультурних / цивілізаційних розрізень, а й пошуку відповідних взірців для наслідування у майбутньому державному будівництві. Причому уявна географія таких пошуків здебільшого локалізувалася теренами західної цивілізації (Британія, США, Німеччина, Франція й ін.).* Водночас українська думка безпосередньо засвоювала європейські пізнавальні взірці та культурні новації, передусім одну із найвідоміших циклічних теорій — морфологію всесвітньої історії О. Шпенглера. Концептуалізація О. Шпенглера використовувалася для змагань супроти культурної експансії радянської Росії та для

ствердження європейської орієнтації низки українських діячів, інтелектуалів, митців ліво-соціалістичного спрямування. *Водночас ширилися українські рефлексії щодо становища України на уявній / ментальній мапі світу, котрі виплекали ідею соціокультурного / цивілізаційного перехрестя.*

3. Українська рецепція теорії цивілізацій А. Дж. Тойнбі визначалася впливами як травматичної спадщини, зокрема поразкою національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і відкладеним резонансом масштабних соціокультурних катастроф на обширах радянської України, так і пізнавальною й культурною ситуацією кризи західної людини після Другої світової катастрофи. *Таке розмаїття інтелектуальних, культурних, соціокультурних векторів причинилося до суттєвого нюансування українських візій щодо згаданої теорії цивілізацій, як-от: темпоральний релятивізм і цивілізаційний динамізм, які генерували соціокультурні парадокси в історії України (Л. Окіншевич); прихильне сприйняття ідей А. Дж. Тойнбі стосовно взаємодіяння цивілізацій на історичній авансцені у вигляді своєрідних хвиль, що зумовлювали дискретність і нерівномірність різних площин історичного процесу (Б. Крупницький); рецепція циклічних концептуалізацій, насамперед теорії О. Шпенглера й А. Дж. Тойнбі як своєрідних ідеологем, які побутували у царині науки, культури й суспільства (Л.-Р. Білас).*

4. По Другій світовій війні соціокультурне / цивілізаційне маркування становища України й українства набуло неабиякої популярності в українській думці поза межами СРСР (Б. Крупницький, Л. Окіншевич, Д. Чижевський, В. Янів та ін.). Однак *цивілізаційні образи доби холодної війни продукували нові смисли, пов'язані з відповідним соціокультурним життєпростором — «своїм» / демократичним і «чужим» / ворожим / радянським / тоталітарним. Відтак постала ціла низка проблем щодо спроб вписання Українського проєкту в макроконтексти західного життєпростору та тренди західної соціогуманітаристики. Одним із варіантів такої адаптації і просування українських візій у західному академічному світі була оригінальна пропозиція О. Прицака, котра передбачала конструювання та репрезентацію історії України у вигляді комбінації відмінних концептуалізацій, завдяки якій як цивілізаційне, так і націоцентричне представлення минувшини втрачали домінуюче й ексклюзивне становище.*

5. Цивілізаційні дискурси не відігравали провідної ролі у національній соціогуманітаристиці 1990-х рр. у світлі державного відновлення Українського проєкту, котре розгорнулося із здобуттям Незалежності України. Великою мірою соціокультурні / цивілізаційні уявлення й образи пострадянської доби формувалися як за рахунок уведення до вільного наукового обігу класичних циклічних теорій і праць їх авторів, так і завдяки новітнім концептуалізаціям Ф. Фукуями, С. Гантінгтона та ін. *Ритм революційних / пореволюційних перетворень, а ще більше суспільних очікувань і політичних переднакреслень Помаранчевої революції 2004 р. і Революції*

Гідності 2013/2014 рр. кардинально перевернув палітру соціокультурних / цивілізаційних уявлень стосовно України і її місця на мапі глобального світу: від соціокультурного розрізнення «Україна — не Росія» (Л. Кучма, 2003 р.) до цивілізаційної ідентифікації «Україна — це Європа» (Євромайдан, кінець 2013 р.).

6. Сучасна російсько-українська війна умотивована неоімперським реваншизмом і пострадянськими альянсами путінського режиму, котрі виявилися в антиглобалізмі, темпоральному дисонансі з інформаційною та постіндустріальною сучасністю, повному ігноруванні ліберальних свобод і прав, демократичних і загальнолюдських цінностей. Ці культурні символи й лінії розмежування повною мірою окреслили нинішній простір «зіткнення цивілізацій». Саме тому у політичній риторичі сучасної Росії домінує теза, що в Україні точиться війна із «колективним Заходом», себто з усім ліберальним і демократичним світом.

7. Структурні шоки в геополітичній, інституційній, соціокультурній, безпековій архітектоніці східноєвропейського простору — з їхнім епіцентром в Україні — гостро розмежували й поляризували трансформаційні та регіонально-інтеграційні процеси на цій території. Джерелом підвищеної ризикогенності за сучасних умов стає «емісія гігантської енергії соціального розпаду» — неминучий продукт соціальної динаміки, що супроводить активні трансформаційні процеси. Поява «непотрібних соціальних осередків» і «зайвих людей» — лише один з багатьох проявів цієї закономірності.

Держава починається на кордоні, відповідно пограничний простір розглядається і як локус існування людини у певних, обмежених близькістю кордону територіальних рамках, і як вмістилище своєрідної «пограничної свідомості», невичерпне джерело творення символів, метафоричних конструкцій, зрештою, і прямого маніпулювання свідомістю. В сьогодишніх умовах для осмислення проблем ідентичності та самовизначення на пограниччі застосовується дефініція «культура конфлікту». Саме завантаженість знаковими та смисловими протиставленнями надає пограниччю особливого семіотичного статусу «конфліктної зони», зони напруги з притаманною їй нестабільністю.

8. Своєрідний «ціннісний вакуум», який виникає в процесі суспільних трансформацій, підживлює міфологічну свідомість, і в пограничних арелах це особливо дається взнаки. Дихотомії типу «втрати — здобутки» набувають диференційованих форм — те, що одним здається здобутками, інші кваліфікують як втрати. Активізується утопічне мислення, швидко виникають і зникають міфологізовані віртуальні образи. Стереотипи перетворюються в інфологеми — умисно підтасовані, сфальшовані інформаційні повідомлення. Кризи ідентичності при цьому стають глибшими й всеохопнішими.

Міфи є позараціональними, їх неможливо оспорювати, бо вони сприймаються на віру. Міф, вкладений у формулу «руського мира» — один з найбільш глибоко закорінених у російській суспільній свідомості і активно підтримуваний політичними і ідеологічними засобами. Як атрибут людської свідомості й елемент культури міф розрахований на *спрощення, яке зазвичай легше сприймається нерозвиненою свідомістю, ніж наукова картина людського буття. Володіючи чималим потенціалом соціальної мобілізації, міфологізовані образи реальності здатні її коригувати, моделювати докільця, ставати засобом тотального впливу на суспільну свідомість. Більшості людей імпонують крайнощі, тому архетипні конструкції «свій — чужий», «герой — ворог» у прикордонних соціумах вибудовуються в руслі протистоянь.*

9. Феномен пограниччя варто осмислювати саме крізь призму його транскультурності, переходів «свого» в «чуже» й навпаки, і не тільки як периферії (або взагалі не периферії), бо імпульси сюди йдуть не стільки з центру, скільки від кордону. В реальності можна виявити своєрідне *«гібридне суспільство»*, в якому «опір» і «лояльність», відчуття «відчуженості» й «належності» співіснують і переплітаються, виявляючись ситуативно, складаються парадоксальні відносини любові й ненависті, що пов'язують «колонізаторів» і «колонізованих». Кордон між ними набуває вигляду не лінії, а *динамічного простору*, а тому його обриси при аналізі нерідко вислизують від чіткого визначення. Варіативність пограничних соціокультурних просторів обумовлює наявність проявів асиметричності в культурних та політичних сферах, які спричиняють процеси формування гібридних соціальних систем із орієнтацією на специфіку контактних зон. Уведений Дж. Коулманом термін *«асиметричних суспільств»* якнайкраще ілюструє *присутність на пограниччі специфічних політичних субкультур, особливістю яких є внутрішня неоднорідність, інтенсивна взаємодія різних міграційних потоків, підвищений господарсько-культурний вплив сусідів, складність етноконфесійних проблем.*

Концептуальний аналіз інтерпретацій та практик кордонних стратегій репрезентує безпосередню залежність структуризації та фрагментації соціокультурного простору прикордоння від геополітичних чинників, які обумовлюють функціонування регіонального соціуму. Конструювання простору, за А. Лефевром, є своєрідною формою його *«присвоєння»*, включення його фізичних об'єктів в ментальну карту через форми сакралізації та найменування, функціонального розділення. Нове геополітичне бачення світу постає у вигляді саме такої ментальної політичної карти, яка дає уявлення про співвідношення сил на світовій арені, переваги і вади різних геополітичних стратегій, ймовірні впливи незважених політичних рішень на систему глобальної безпеки. Кожна країна в ситуації постійної турбулентності має дбати про те, щоб не зашкодити хиткій рівновазі, яка утримує

світ на грані нових протистоянь. Вважати, що можна «з чистого аркуша» почати писати літопис сьогодення — небезпечна ілюзія. *Кожне суспільство приречене на те, щоб «стояти на плечах» попередніх соціумів і нести в собі їхні здобутки й прорахунки. Те, що сьогодні уявляється новим, насправді — у кращому разі — є лише оновленим продовженням старого. Хоч як би хотілося все зламати і почати спочатку, все одно доведеться виходити із тих альтернатив, які задані віддаленим і близьким минулим. А проблема історичного вибору є тим відповідальнішою, чим менше існує шансів «повернутися назад» у разі усвідомлення його помилковості.*

3.2. Рекомендації

1. Сьогочасна російсько-українська війна у типологічному плані є масовою війною цифрової, віртуальної та електронної доби, котра дозволяє скласти виразне уявлення про світовідчуження, настрої й устремління супротивної спільноти. Відтак кардинально зростає значення циркуляції соціокультурних розрізень, належностей і цивілізаційних ідентифікацій, які відіграють роль новітніх культурних маркерів і світоглядних символів. З огляду на це видається доцільним *включення до освітніх програм, навчальних курсів, методичних розробок і посібників спеціальних тематичних підрозділів із висвітленням і поясненням способів і форм продукування соціокультурних уявлень і цивілізаційних образів, передусім із вирізненням природи засадничих відмінностей між Україною та Росією.*

2. У світлі ретроспекцій нинішню війну співвідносять із давніми російсько-українськими порахунками доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., але історичне підґрунтя російсько-українського протистояння є більш широким, тривалим і багатоманітним. Із цієї перспективи є доречним *представлення історії України у світлі соціокультурних / цивілізаційних конфліктів від ранньомодерних часів до нашої сучасності, які драматичним і трагічним чином розкривають і показують деструктивні чинники, передумови, обставини, пов'язані із російсько-імперським / російсько-радянським пануванням.*

3. Імперська та радянська / тоталітарна спадщини формують домінування історичної ретроспективи для заперечення не тільки самого проєкту Україна, а й української ідентичності як такої. Це суттєво підносить **значення проблеми «три Де» — декомунізації, дерадянської та дерусифікації.** Проблема «три Де» потребує диференційованих, вдумливих і комплексних стратегій і практик, передусім розробки відповідних методичних засад і концептуальних алгоритмів для представлення зв'язку старої імперської Росії — радянської Росії — сучасного неоімперського проєкту Російської Федерації (у метафоричному розумінні як імперії «версія 3.0»). Однією з дієвих і адекватних стратегій репрезентації й ствердження такого триєдиного соціокультурного зв'язку є представлення цілісних образів імперської,

радянської та неоімперської Росії у межах цивілізаційної концептуалізації, котра дозволяє запропонувати яскраві й гнучкі формули для медійного, культурного, інформаційного простору.

4. Кардинальний поворот до повномасштабної російсько-української війни окреслив входження у новітню історичну добу на пострадянському просторі, початки якої сягають ще 2014 р. Війна породила небувалі часові метаморфози сучасності, позаяк історичний або соціально опрідметнений час уже масово поділяється на різні пласти — довоєнний і воєнний, а у проєктованій перспективі — післявоєнну темпоральність. *Цивілізаційна концептуалізація нових темпоральних обрисів за часів соціокультурних катастроф спирається на давню інтелектуальну й культурну традицію, котра є привабливою як для формування порівняльних площин у компаративних студіях, так і вироблення стратегій із подолання травматичного досвіду війни, масово набутого українцями. У широкому сенсі цивілізаційна проблематика дозволяє залучити та актуалізувати позитивні, життєстверджуючі ідеї та смисли, котрі представлені у віталістичних компонентах і традиціях європейської й національної соціогуманітаристики.*

5. Воєнний злам і мілітаризація соціуму вже причинилися до суттєвого оновлення громадянського суспільства в Україні. *Мілітарні компоненти соціалізації матимуть вирішальний вплив на Український проєкт у найближчій і віддаленій прийдешності. Такі військово-політичні контексти актуалізують й акцентують увагу на засадничих соціокультурних / цивілізаційних розрізненнях України та Росії. Варто показати й обґрунтовано довести, що вони тривалий час побутують в українській суспільно-політичній та історичній думці, зокрема у вигляді бінарних опозицій «свій» / «чужий» і «свій» / ворожий, а також низки перехідних форм і означень. Діапазон таких рефлексій дозволить виразно і категорично окреслити нові культурні лінії розмежування та контрверсійні світоглядні символи у межах повномасштабної російсько-української війни.*

6. Цивілізаційні образи і соціокультурні уявлення органічно сполучені з традиціями й новаціями української суспільно-політичної та історичної думки. З висоти нашої сучасності вони дозволяють простежити і формалізувати самобутній пласт уявлень, які склали *наріжні смисли Українського проєкту: від соціокультурних розрізень до пошуку цивілізаційних взірців для державного будівництва, від окреслення «чужої» / ворожої соціокультурної спільноти до ствердження «своєї», від спроб констатації соціокультурної подібності до стратегій вписування до західного цивілізаційного життєпростору як культурного символу й світоглядної орієнтації. Включення прикладів таких смислових опозицій або комбінацій до дидактичних, освітніх, просвітницьких, мас-медійних практик дозволить виробити навички й алгоритми критичного мислення в інформаційному середовищі, котре формується в умовах тотального російсько-українського протистояння.*

7. Дослідження ареалу пограниччя — сфери зіткнення інтересів державних структур, церковних інститутів, національних рухів, політичних партій і громадських об'єднань — має бути одним із пріоритетів соціогуманітаристики. Боротьба ідей в таких просторах неминуча, і саме вона *визначає атмосферу конкуренції національних проєктів, політичних і наукових дискурсів, моделей культурної пам'яті. Складна палітра взаємовпливів і «взаємовідбитовхування» здатна провокувати конфлікти цінностей, викривлені гетеростереотипи, породжувати антиномічність як форму суспільної свідомості.*

8. Варто усвідомлювати, що на цивілізаційних стиках, під впливом потужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формується специфічний хронотоп соціуму, налаштований водночас і на конфлікти, і на культурні контакти з сусідами. Тяжіння до двох різних полюсів створює у зонах погранич своерідний ціннісний вакуум, який різні політичні сили заповнюють на свій розсуд. *Проблема ставлення до інакшості переростає у релятивістську антикультуру «чужого», а потім і у відверто авторитарну антикультуру «ворога». Романтично-патріархальне ставлення до території як «дому буття» поступається місцем розгляду території як ресурсу, за який допустимо вести боротьбу усіма наявними методами, не виключаючи збройних.*

9. В ході таких протистоянь символічні системи доречно розглядати як основний механізм формування та функціонування соціокультурних просторів, завдяки яким в соціумі конструюються ідентифікаційні матриці та ментальні моделі. Трансформацію ментальності спричиняють «культурні травми», що мають латентний характер і проявляються у амбівалентності колективної ідентичності. Вплив травмуючих чинників може бути абсолютно протилежним для різних груп порубіжного соціуму: те, що для одних є деструктивним, для інших постає у прийнятному та позитивному сенсі. Проте лише *усвідомлення належності до єдиного соціокультурного простору — простору ідентичності з спільними цінностями — є фактором, який формує стійке ментальне поле. Саме прив'язаність до території дає індивіду відчуття комфорту, укоріненості, нерозривного зв'язку з місцем проживання. Незалежно від того, чи є простір реальним чи уявним, він допомагає людині відчувати себе суб'єктом певної культури.*

10. Уважного аналізу потребують у зонах пограниччя ризику втрати відчуття реальності, виходу за рамки загальноприйнятних норм і правил. Індивід, що відчуває себе не зовсім «у ладах» з національно-державною ідентичністю, тяжіє до «нижніх поверхів» ідентичностей — етнічних, локальних, релігійних. Він легше піддається впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, шукаючи опору, як правило, в архаїчних уявленнях і простих рішеннях. *Загострене реагування на минулі травми формує вictimну свідомість, інколи й реваншистські настрої. Багатьом притаманний*

гіпертрофований етнополітичний імпульс, синдром безперервного пошуку «своїх» і відчуження «чужих». Тут більш вірогідні, ніж деінде, прояви агресивності, демонстративної невідконтрольності, ксенофобських настроїв.

11. Важливо фокусувати увагу на тому, що взаємозв'язок історії регіону й різних типів ідентичностей його мешканців майже завжди відзначається складним і багаторівневим характером. Ідентичності, базовані на регіональних, етнічних, релігійних, родинних та інших зв'язках, нашаровуються одна на одну і утворюють конгломерат взаємовідносин, що доволі часто є різноспрямованими і розвиваються за власною логікою, невіддільною раціональним поясненням. У таких випадках говорять про «дрейфуючі» або «плаваючі» ідентичності. *Оскільки зони порубіжжя, як правило, відрізняються пістрявим етнічним складом населення, конфліктогенні чинники часто мають у своїй основі розбіжності на ґрунті етнічної ідентичності. При цьому фактором ризику виступає не сама по собі етнічна належність, а ставлення до неї з боку влади, політичних сил, засобів масової інформації.*

12. Осмислення сутнісних характеристик сучасних війн, які розгортаються в інформаційному суспільстві має стати стратегічним науковим завданням у зв'язку з їх латентним характером, постійною зміною засобів ведення, поєднанням класичних та новітніх аспектів їх реалізації. Для України феномен гібридної війни не є суто теоретичним концептом, оскільки наша держава стала об'єктом зовнішньої агресії, учасником гібридного протистояння як регіонального, так і світового масштабів. *Всебічне дослідження багатовекторної специфіки війн інформаційної епохи потребує міждисциплінарних підходів, когнітивного аналізу технологій та ментальних практик, системно-аналітичного висвітлення проблем особливостей протистояння інформаційно-психологічним конфліктам.*

13. Інформаційну агресію треба сприймати як війну проти ідентичності нації, її ідеології, історії та культури. Психологічний вплив на суспільну свідомість вражає духовні сили суспільства та моральні традиції. В інформаційній війні застосовуються засоби і методики, спрямовані на формування стійкої суспільної думки в потрібному маніпулятивному ракурсі. Такі війни будуються на *стратегії резонансу, коли одна комунікативна складова створює єдину можливий наратив та нівелює наявність альтернативних точок зору. Як системоутворюючу складову інформаційні війни передбачають заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічному та емоційному вимірах. Руйнування, яких вони завдають в суспільній психології за масштабами і значенням цілком співмірні, а часом і перевищують наслідки класичних військових дій.*

14. Слід зрозуміти, що національна держава сама по собі не гарантує інноваційність розвитку. Реалістичні, національно значущі суспільні проекти не народжуються в атмосфері *суспільної нестабільності, гострого*

ідейного протиборства, міжнародних чвар, зведення особистих рахунків. Національний рух втрачає мотиваційні важелі, якщо стикається з гостро відмінним баченням соціальних пріоритетів і протилежними зовнішньополітичними орієнтаціями. Вибудова політичної нації зі спільним баченням суспільних цінностей — єдино надійна запорука успішності процесів самоорганізації й державотворення. Пошук відповіді на кардинальне для української історії питання: чому вагомі консолідаційні спроби інтелектуалів в кінцевому рахунку ведуть не до згладжування, а до поглиблення лінії розмежувань, безумовно, буде результативним. Головне чітко усвідомлювати ті концептуальні «больові точки» Українського проєкту, які гальмують формування української ідентичності як фактора національної та міжнародної безпеки.

15. Політика завжди була і буде територіальною, специфічним засобом оволодіння та переформатування простору, структурування і унормування в ньому внутрішніх зв'язків. Сучасні реалії, на жаль, підтверджують тезу про те, що закладені в далекому минулому стереотипи світосприймання й реагування на «виклики долі» мають здатність відлунювати в сьогоденній день. ***Суб'єктність держави є, і за неї варто боротися.*** Цей меседж повинен стати консолідуючим фактором. Лише сильна Україна як невід'ємна частина сім'ї вільних європейських народів матиме можливість не тільки повернути тимчасово втрачені території, але й реінтегрувати їх без шкоди для нас і всього європейського континенту. ***Варто всім осягнути той факт, що незважаючи на агресію Росії та внутрішні непорозуміння Український проєкт «живе» і кожний рік незалежності додає йому сил та стійкості.***

Аналітична записка

Верменич Ярослава Володимирівна
Ясь Олексій Васильович

**Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей:
українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій»**

Комп'ютерна верстка — *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 4.10.2022 р. Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 5,23. Обл.-вид. арк. 6,33.

Наклад 300 прим. Зам. 14. 2022 р.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Верменич Я., Ясь О.

Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій» / За ред. В. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2022. 78 с.

Висвітлюється походження циклічних концептуалізацій у царині історичного та соціогуманітарного знання, зокрема простежуються впливи позитивістського органіцизму й модерністського віталізму. Розглядаються соціокультурні розрізнення та цивілізаційні взірці для наслідування, котрі циркулювали в українській історичній і суспільно-політичній думці. Аналізується ідея соціокультурного пограниччя України у координатах темпорального релятивізму, цивілізаційного динамізму та хвильової концептуалізації. Обстоюється думка, що сучасна російсько-українська війна повною мірою вписується як у виміри цивілізаційного конфлікту, так і драматичного змагання ідентичностей.

Із застосуванням концептуальних засад теорії соціокультурної рубіжності та методологічних підходів «перехресної історії» досліджуються історичні витоки цивілізаційної, політичної та соціогуманітарної кризи в українсько-російських відносинах, аналізуються прояви системних деформацій і трансформацій просторової динаміки на українсько-російському пограниччі. В контексті розгляду просторової специфіки Українського проєкту доведений вплив територіального чинника на формування порубіжної ідентичності та ментальності соціумів, контрверсійних стратегій соціального розвитку, явищ підвищеної ризикованості та амбівалентності культурної пам'яті в пограничному просторі.

Сформульовано низку практичних рекомендацій, які можуть бути використані у царині політики знання, інформаційної, освітньої та культурної політики, а також у сфері освітніх, просвітницьких, науково-популярних, медійних, комунікативних й інших практик.

УДК 008:930.1 (477) «20-21»